

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015989430

Дата перевірки:
10.12.2023 20:22:01 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
10.12.2023 20:25:33 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: МАГІСТЕРСЬКА (2)

Кількість сторінок: 101 Кількість слів: 26907 Кількість символів: 192505 Розмір файлу: 539.50 KB ID файлу: 1015671521

2.83% Схожість

Найбільша схожість: 2.83% з джерелом з Бібліотеки (ID файлу: 1011576285)

Не знайдено джерел з Інтернету

2.83% Джерела з Бібліотеки 1 ..... Сторінка 103

6.47% Цитат

Цитати 53 ..... Сторінка 104

Не знайдено жодних посилань

1.4% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.46% Вилучення з Інтернету 134 ..... Сторінка 105

1.05% Вилученого тексту з Бібліотеки 400 ..... Сторінка 105

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи 6

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

**Соціально-економічний і суспільно-політичний устрій
англосаксонських королівств у добу раннього середньовіччя**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:
студент 2 курсу, 602 групи
Блонський Віталій Олегович
Керівник:
кандидат історичних наук,
доцент Воротняк І. Д.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

ВСТУП

Виникнення і подальша еволюція ранньосередньовічної англійської державності проходила у специфічних умовах. Германські племена англів, саксів і ютів, які взяли участь у завоюванні і колонізації Британії у другій пол. V-VI ст., не потрапили під помітний вплив економічних, соціальних, політичних, ідеологічних інституцій Пізньої Римської імперії. Самі завойовники перебували на значно нижчій стадії розвитку у порівнянні з племенами вестготів, бургундів та франків, які долучилися до захоплення і колонізації континентальних провінцій Західної Римської імперії. Зазначена обставина значно вплинула на процес формування і характер англосаксонської державності та зумовила її специфіку. Однією з характерних рис було значно пізніше формування родоплемінних спільнот у королівства. Помітну роль у процесі становлення англосаксонських королівств відіграв кельтський фактор. Упродовж V-VII ст. англосакси сприйняли й адаптували під свої потреби деякі зразки кельтської культури; певною мірою здійснювався з боку пізньоримської культури і франкських племен.

Франкська складова доволі помітна в царині карбування монет, ремесла, торгівлі, і до певної міри – у соціальних інституціях південного сходу Британії. До прикладу у ранніх кентських правових пам'ятках представлені лети – напіввільне населення, яке більшість науковців ототожнює з літами континентальної Європи. Необхідно констатувати, що перші століття історії англосаксів (V-VII ст.) представлені у незначній кількості джерел. Грамоти, що засвідчували процедуру різного роду пожалувань Церкві, з яких дослідники отримують основний масив фактажу при вивченні соціальних і поземельних взаємин англосаксів, з'являються тільки після утвердження Християнської Церкви в Англії, а документи, що засвідчували світські дарування, значно пізніше – наприкінці VII-VIII ст.

Найбільш рання кодифікація давньоанглійського звичаєвого права – збірник законів правителя Кентського королівства Етельберта (поч. VII ст.) немає тієї обширної інформації, що є характерним приміром, для «Салічної правди». Основний зміст компендіуму – перелік покарань, передбачених за завдання тілесних травм, компенсація за завдання моральних та матеріальних збитків, градація вергельдів (штрафів за вбивство людини, розмір яких коливався в залежності від соціального статусу загиблого). Якщо в законах Етельберта були зафіксовані реалії соціального устрою Кентського королівства кінця VI – початку VII ст. а також в певній мірі і майнові відносини всередині сім'ї, то в них фактично відсутні свідчення стосовно структури общини, специфіки земельних відносин і майнового статусу общинників. Вищезначені обставини ускладнюють можливість дослідження англосаксонської общини і визначає потребу залучення юридичних текстів, які були кодифіковані пізніше (у VIII-IX ст.), тим не менш, у них збереглась інформація, в якій простежуються риси архаїчних взаємин, що сягають родоплемінних часів.

Свідчення наявних джерел загалом дають змогу сучасним історикам підсумувати, що у V-VII ст. англосаксонська община переживала той етап еволюції, коли вже досить чітко проявились глибокі суперечності між общинною власністю та індивідуальним користуванням земельним наділом, суперечність, котра, будучи основою вільної територіальної громади, водночас вело до руйнування спільноти, заснованої на спільній власності, і появі суспільства, котре ґрунтувалось на індивідуальній власності і феодалному праві.

Сьогодні низка ще не до кінця досліджених питань, пов'язаних з становленням англосаксонського етносу і формуванням його державно-правових установ і владних прерогатив у ранньому середньовіччі потребують комплексного вивчення і аналізу. Саме тому тема дослідження політичного та соціально-економічного розвитку англосаксонських королівств є *актуальною*. Крім того, окреслена тематика проблематика в сенсі своєї

6

актуальності дає змогу виокремити низку перспективних напрямів, що формують сучасну дослідницьку парадигму історичного минулого англосаксонських королівств, а саме специфіки їхнього розвитку до початку вторгнень норманів.

Об'єктом даного магістерського дослідження є витоки і характерні риси процесу формування англосаксонських королівств на Британських островах.

Предмет наукових студій складають племена англосаксів в період виникнення і еволюції їхньої державності упродовж V-IX ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють часовий проміжок V-IX ст., що зумовлено об'єктивними підставами: по-перше – це період формування англосаксонських королівств; по-друге – саме цей період, відомий під назвою «темні віки» Західної Європи, – стала часом переходу до класичного феодалізму, коли відбулись трансформації варварських общинних інституцій, відбулись світоглядні зміни, зміни традицій, соціально-правових взаємин і орієнтирів.

Наші відомості з історії англосаксонського періоду спираються на досить різноманітний, хоч і нерівномірно розподілений за видами та хронологічними періодами джерельний матеріал. Загалом він може бути розділений на дві нерівноцінні за характером та значенням групи, а саме на писемні та археологічні **джерела**.

Писемні джерела з історії ранньосередньовічної Англії у кількісному відношенні поступаються джерелам, наприклад, з історії Франкської держави, але мають у порівнянні з ними одне беззаперечну перевагу, яку крім них у Європі раннього середньовіччя мають ще, мабуть, скандинавські писемні пам'ятки. Мова йде про те, що, незважаючи на переважання вульгарної латині як основної письмової мови ранньосередньовічної епохи, ми маємо у нашому

7

розпорядженні досить багато текстів, написаних народною – англосаксонською (давньоанглійською) мовою.

Один з найбільш інформативних блоків писемних джерел утворюють наративні пам'ятники, що включають історичні твори античних і ранньосередньовічних авторів, що дає багато інформації про історію Британії і давньогерманських племен.

Найраніша згадка про англів як окремий народ міститься в «Германії» Тацита, де вони згадуються серед семи племен, які здійснювали богослужіння богині Нертус у якомусь острівному святилищі [27, с. 350]. З цього фрагменту випливає, що англи були прибережним народом, але не зрозуміло, про яке узбережжя йде мова – Північного чи Балтійського моря.

Сама ж англська усна традиція, представлена в поемі «Мандрівник», зберегла пам'ять про короля англів Оффу, який встановив кордон свого королівства по річці Езер [8, с. 16-17]. Всі ці дані свідчать на користь того, що англи спочатку мешкали у південній частині Ютландського півострова, саме у тому регіоні, який Беда називає Ангулюс (Angulus) [5, с. 25] і назва якого збереглася в назві сучасної датської провінції Ангельн.

Особливе місце серед наративних джерел з історії ранньосередньовічної Англії займають пам'ятки англосаксонської історичної думки. Першим з тих історичних творів, що дійшли до нас присвячених англосаксам, належить перу бриттського ченця Гільди Премудрого, який приблизно у середині VI ст. написав латинською мовою «Жалісну книгу про руйнування та завоювання Британії» [13]. З історіографічної точки зору книга Гільди не є історичним твором у буквальному сенсі слова, оскільки у ній практично відсутні імена, конкретні дати та строга послідовність викладу. Однак вона є єдиним нашим письмовим джерелом,

більш чи менш сучасним подіям, пов'язаним з англосаксонським завоюванням Британії.

Головним нашим джерелом з ранньої історії англосаксів, безумовно, є «Церковна історія народу англів», написана англосаксонським хроністом і вченим Бедою Досточтимим (672-735) [5]. Вже з назви випливає, що головна тема цієї праці – поширення та утвердження в Англії християнської релігії, становлення англо-саксонської церкви. Важливе місце займають розповіді про англійських святих та близько 50 описів чудес. Водночас твір Беди – це й історія країни, народу і англо-саксонських королівств, чи не основне джерело наших свідчень з історії Британії до початку VIII ст. включно.

У своїй праці Беда найбільше приділяє увагу своєму рідному королівству, Нортумбрії, проте намагається висвітлювати церковну та політичну історію й інших королівств. Очевидно, ступінь деталізації його розповіді про кожне з королівств залежала від того, яких інформантів він отримував відомості. Зрозуміло, найбільше таких інформантів було в Нортумбрії, проте Беда (і він пише про це прямо) отримував відомості і з інших королівств (крім, мабуть, Мерсії). Політичної єдності англо-саксів на початку VIII ст. ще не існувало (можна говорити лише про єдність церкви), але Беда, очевидно, сприймав всіх англо-саксів як певну єдність (*gens anglorum*).

Про ранню епоху Беда, за його словами, «дізнавався з усіх вартих довіри джерел, головним чином з книг попередніх авторів» [5, с. 6]. Бенедектинець користувався цілою низкою іноземних історичних праць, а також твором Гільди Премудрого «Про загибель Британії» [52, с. 168-169].

9

Твір, відомий у науці як «Historia Brittonum» і приписується Неннію [18], є одним з найважливіших джерел з історії Британських островів у ранньому середньовіччі. Він присвячений тому періоду в історії, який отримав назву «темних віків» і, відповідно, вкрай слабо висвітлений у джерелах. До кінця не відомі ні точний час складання твору, ні ім'я його автора (умовно прийнято вважати його автором уельського клірика Неннія, який жив у першій половині IX ст.), ні точні джерела інформації, на яких базується розповідь «Historia Brittonum».

«Історія бриттів» – твір синхронізуючої історії, в рамках якої автор (або компілятор) спробував створити історію Британії, спираючись на широке коло джерел, як острівних (кельтські та англо-саксонські хроніки, королівські родоводи, народні перекази), так і континентальних (Праці Павла Орозія, Проспера Аквітанського, Ієроніма). Мало хто сумнівається, що в втрачених до нашого часу джерелах, використаних Ненієм, містилася важлива інформація. Однак автор «Historia Brittonum» переказує без особливого критичного відношення все, що він читав, чув від інших або бачив на власні очі, допускаючи при цьому величезну кількість помилок. Саме ці помилки дали можливість низці істориків звинувачувати його у повній некомпетентності, а його твору відмовляти у історичній достовірності. Але навіть його помилки, дають у розпорядження дослідників унікальний матеріал – вони проливають світло на те, як саме уявляв історію свого народу і країни один з освічених представників одного з темніших і заплутаних періодів британської історії.

10

На початку 890-х рр. було складено текст, що ліг в основу всіх рукописів «Англо-Саксонської хроніки», що дійшли до нас, – так званий «common stock». Це аннали давньоанглійською мовою, що являли собою перелік років (з 1 р. н.е.), багато з яких супроводжуються короткими або, навпаки, розгорнутими повідомленнями про події. У більшості рукописів «Англо-Саксонської хроніки» роки написані «в стовпчик» і «порожні роки», тобто перераховані всі роки, а не тільки ті, під якими вказані події. Більшість повідомлень початкових анналів стосувалося історії англосаксонських королівств (причому не лише Уессексу), але доволі багато повідомлень присвячено і континентальним подіям.

В найдавнішому рукописі «Англо-Саксонської хроніки» (A) [3], як, вірогідно, і в оригіналі початкових анналів, перед текстом анналів розміщено «Генеалогічний перелік королів Уессексу». Це невеликий, частково алітерований текст починається повідомленням про прибуття в Англію легендарних засновників династії Кердіка і його сина Кюнріка. Далі наводиться родовід Кердіка («Кердік був сином Елеси, Елеса син Если...» – і так далі аж до міфічного Водена(Одіна)). Потім йдеться, що через шість років після прибуття Кердік та Кюнрік відвоювали землю Уессексу у бриттів. Далі перераховуються королі Уессексу аж до Етельвульфа (батька Альфреда Великого), з вказівкою тривалості правління та родинних зв'язків. Потім подано родовід Етельвульфа (до Кердіка), і нарешті – перелік синів Етельвульфа та термінів їх правління – аж до правління Альфреда. Цей перелік і самі аннали ніби доповнюють одне одного: список дає зв'язний виклад історії династії і королівства, аннали – дати та більш розгорнуті відомості про події.

«Розпис племен» («Tribal Hidage») – коротке, але надзвичайно важливе джерело з історії англосаксонської Англії. Цей текст, незважаючи на всі пов'язані з ним загадки та неясності, дозволяє поглянути на територіальну структуру політичних утворень на дуже ранній стадії розвитку держави [34, с. 65]. «Розпис» є переліком 34-х англо-саксонських областей на південь від річки Хамбер (тобто крім Нортумбрії) із зазначенням їхнього розміру в гайдах¹.

Текст цього джерела було складено в Мерсії, швидше всього – між серединою VII ст. (прийняття християнства) і другою чвертю IX ст. Призначення «Розпису» не цілком зрозуміло. Найчастіше припускають, що це податковий список: число гайд означає розмір данини, яка стягується з кожної з областей. В документі йдеться не лише про данину, а й, наприклад, про розрахунок чисельності населення набору війська. Нарешті, цілком можливо і те, що «Розпис» взагалі не був адміністративним документом, але був складений з вченого інтересу – подібно до численних середньовічних каталогів. Однак навіть якщо правильно останнє, саме обчислення розміру областей у гайдах, пов'язане з даниною та повинностями. Отже, навіть якщо документ як такий створювався не з практичною метою, він все одно відображає політичні реалії часу його впорядкування [34, с. 66].

Виключно важливий розділ писемних джерел представлений законодавчими та юридичними пам'ятками. Найбільш ранніми з них є судовики кентських королів Етельберта [25], Хлотаря і Едріка [22], записані відповідно на початку та наприкінці VII ст. Закони Етельберта найбільш

¹ *Гайда* (англ. *hide*, давньоангл. – *hid*) – одиниця вимірювання землі, реальний розмір якої доволі суттєво коливатися. Першопочатково гайда – це земельне володіння однієї вільної сім'ї, однак згодом в гайдах виражались ті чи інші повинності

12

архаїчні, бо їхню основу становить старе племінне право з мінімальним впливом християнства, однак, з фіксацією ранньокласових відносин.

У судебнику представлена головним чином система вергельдів та покарань за різні злочини, а також відображено поділ родоплемінного суспільства. Закони Хлотаря та Едрика, а також Уїтреда практично не самостійні: вони продовжують законодавчу традицію Етельберта і, крім того, відображають сильний вплив церковної ідеології. Через свою нечисленність кентські судебники, однак, наводять лише незначні свідчення про життя населення та можуть використовуватися лише при зіставленні з іншими, більш пізніми законодавчими пам'ятками. З них найбільш повно представлені закони королів Уессексу – Іне [24] (записані у 688-695 рр.) та Альфреда Великого [23] (записані бл. 890 р.). Закони Іне – найраніша юридична пам'ятка Уессексу – в оригіналі не збереглися і як дублікат містяться лише в кодексі Альфреда. У збірнику Іне відчувається деякий вплив постанов кентських королів, але в цілому він відображає специфіку уессекського суспільства: становище різних його верств, статус королівської влади, адміністративний та політичний устрій. Щодо законів Альфреда, то вони були першою спробою кодифікувати англосаксонське право в масштабах усієї Англії. Ця юридична пам'ятка не тільки дає досліднику інформацію про суспільне життя англосаксів кінця IX ст., а й при порівнянні з більш ранніми законами дозволяє реконструювати розвитку практично всіх сфер життя Англосаксонського королівства.

Окремою групою юридичних текстів можуть вважатися уривки, формули, компіляції, такі як «Закони північних

13

людей» [21], «Про вергельди» [19] та ін. Всі ці матеріали містять докладні відомості, які можуть бути використані для аналізу найрізноманітніших сторін життя пізнього англосаксонського суспільства, починаючи з поземельних відносин та закінчуючи шлюбно-сімейним правом.

Велике значення для нашої роботи мають археологічні матеріали, що особливо активно поповнювалися в ході археологічних розкопок у ХХ ст. Іноді саме цей вид джерел є єдиним по ряду суттєвих питань досліджуваного періоду. Так, за даними археології можна уявити рівень розвитку матеріальної та частково духовної культури ранніх англосаксів, дослідити шляхи їхнього первісного розселення, виділення серед них військової еліти, формування урядових центрів [97, 100, 107, 113, 123]. Особливе значення мають археологічні дані для північної, центральної та західної Британії, історичний розвиток якої майже не простежується за писемними джерелами.

Важливу роль при час написанні нашого дослідження відіграли лінгвістичні джерела, які з даних історичної лінгвістики і ономастики (більша їх частина міститься в наративних та документальних пам'ятках). Лексичний фонд давньогерманських мов зберіг низку спеціальних термінів (лексем), що позначають лідера, вождя, правителя. Їх дослідження та зіставлення з іншими видами джерел дозволяють наблизитися до розуміння походження (етимології) та першопочаткового значення (семантики) позначень ранніх германських королівств [72, 79, 95].

Історіографія проблеми. Проблема ґенези та розвитку державних інститутів ранньосередньовічної Англії досить давно привертала увагу дослідників, хоч і не завжди

14

перебувала у сфері їх наукових інтересів. Вже згадана обмеженість джерельної бази та відсутність чіткої методики її аналізу часто відводили дослідників від вирішення багатьох конкретних питань, створюючи умови для появи прямо протилежних гіпотез та припущень. Видається необхідним окреслити коло основних проблем, яких торкалися дослідники при вивченні політичного і соціально-економічного розвитку Англії в ранній англосаксонський період.

Питання становлення англосаксонської державності в V-VII ст. вирішувалося в рамках германістичної концепції, за якою королівська влада носила «народний характер» і лише поступово переросла в державну владу, і концепції критичного спрямування, в рамках якої передбачалося, що англосакси перенесли до Британії громадські традиції своєї континентальної батьківщини, і навіть що визначальним чинником розвитку давніх германців було «панування знаті». Ряд же дослідників займав обережнішу позицію, вважаючи, що в англосаксонському суспільстві не було ні панування знаті, чи чистої демократії [68, с. 10].

Окремим питанням, пов'язаним з темою нашого дослідження, є наявність або відсутність континуїтету між відповідними пізньоримськими, а також кельтськими (бриттськими), та англосаксонськими потестарними інститутами. У зарубіжній медієвістиці склалося три підходи, згідно з якими одні науковці бачили витоки англосаксонських потестарних інститутів в пізньоримських установах і традиціях, інші – виводили потестарні інститути англосаксонської Британії переважно з германських установ, треті вважали, що англосаксонські владні інститути виникли

15

в результаті синтезу пізньоримських і германських начал [68, с. 11].

Не менш актуально науковою проблемою є питання про роль германських соціально-політичних інститутів, зокрема, общини у загальному ході еволюції ранньосередньовічної Англії. Незважаючи на значну кількість робіт, що існують з цієї проблематики, вона досі залишається об'єктом полеміки в наукових колах. Більшість дослідників розглядають общину як соціально-економічну структуру, що мала надзвичайно важливе значення у суспільному розвитку англосаксів. Так, на споконвічність у англосаксів вільної громади вказували англійські фахівці Ф. Стентон, Д. Уайтлок [129, 134].

Однак до нашого часу існує й інша точка зору, обґрунтована у дослідженнях англійського історика Ф. Сібома. Не заперечуючи в принципі існування общини у англосаксів, Сібом проте стверджував, що вже одразу після переселення до Англії англосаксонських племен вона була підпорядкована владі феодалного маєтку. Вважаючи, що вже в епоху Тацита у германців існувала вотчина, він уявляв собі суспільний устрій англосаксів як злиття кріпосної римської вілли і цієї залежної общини [128]. Згодом теорія Сібома підтримувалась американським істориком К. Стефенсоном, англійцем Г. Чедвіком [104].

Не меншу полярність думок викликала і викликає інша проблема історії англосаксонської Британії, а саме питання про роль королівської влади у суспільному розвитку англосаксонського періоду, так само як і самої суті державності, що існувала в англосаксів. Ця розбіжність обумовлена не лише складністю аналізу зазначених сюжетів, а й тим, що вони зазвичай пов'язуються з більш загальною

16

проблемою про характер політичної влади у ранньому середньовіччі.

У сучасній зарубіжній англо-американській історіографії існує два основних напрями у вивченні англосаксонської військової організації. Перший, що домінує до сьогоднішнього дня, пропонує розгляд військової організації крізь призму феодално-васальних відносин. Основні та найбільш значні дослідження в даному напрямку були проведені істориками Ф. Барлоу, Н. П. Бруксом, Р. А. Брауном та ін.

Другий напрямок стосується вивчення самих методів ведення війни, тилового постачання військ (логістики), військово-політичних інститутів (наприклад, місця дружини у військовій організації в цілому), які практикували англосакси протягом усього періоду. В цілому нині цей підхід можна охарактеризувати як «інституціональний». Найбільш значними роботами цього напрямку є роботи Р. Абельса, К. В. Холлістера, Н. Хупера. Однак чітке розмежування цих двох напрямів один від одного неможливе, і більшість праць, що розглядають феодалні відносини в англосаксонському суспільстві, так чи інакше, стосуються військової організації загалом і навпаки.

Особливу дискусійність в англо-американській історіографії викликають питання, пов'язані з еволюцією державних інститутів у центрі та на місцях, насамперед королівської влади, а також етнополітичні та етносоціальні процеси. У другій половині XIX ст. в англійській історіографії міцні позиції займала теорія, згідно з якою англо-саксонське суспільство було взірцем демократичного ладу, коріння якого сягають у германське військово минуле; військова влада здійснювалася місцевими військовими вождями – конунгами.

17

Останні у свою чергу були обмежені органами народного представництва (зборами), де кожен вільний англосакс міг брати участь у вирішенні питань війни та миру.

Принципово відмінну концепцію, що заперечує наявність будь-яких демократичних рис у державно-політичному устрої ранньосередньовічної Англії, висловили Ф. Мейтланд і Г. Чедвік. У концепції, що отримала назву «теорія держави знаті», вони наголошували на аристократичному характері цієї держави. Головна роль в адміністративному військовому управлінні на місцях належала широкому прошарку служилої знаті.

У повоєнні десятиліття у зв'язку із зростанням національної самосвідомості утверджується протилежна концепція відносно життєздатності окремих воєнних інститутів і англосаксонської державності в цілому. Основні представники цієї точки зору – Г. Р. Лайон, Г. Річардсон і Д. Сейлз – відзначали високий степінь розвитку англосаксонських інститутів влади до моменту нормандського завоювання 1066 р., а також підкреслювали ту обставину, що і після завоювання Англії Вільгельмом Завойовником багато англосаксонських політичних, і головне, воєнні практики не тільки збереглися, але й були, частково, сприйняті нормандськими завойовниками [120, 127].

Стосовно ступеню розвитку феодальних відносин в Англії до кінця англосаксонського періоду, а, відповідно, і моделі військової організації (у плані феодалію-васалів зв'язків) в медієвістиці немає спільної згоди. Такі дослідники, як А. Я. Гуревич, говорять про перемогу феодалізму в Англії вже до XI ст. [47], тоді як А. Р. Корсунський [60, с. 23] і К. Ф. Савело [82, с. 37] наполягають на тому, що остаточне формування феодальних відносин пов'язані з нормандським завоюванням Англії.

18

Один з провідних сучасних фахівців з історії ранньосередньовічної історії Англії А. Г. Глебов [37, 40] досліджував динаміку розвитку державних інститутів, при цьому він вказував на посилення королівської та місцевої адміністрації до XI ст. В галузі військової організації вчений особливо підкреслював роль королівської дружини і сил місцевих магнатів у відбитті скандинавської експансії, вказуючи на їхню власну (місцеву) ініціативу у веденні бойових дій. Професіоналізацію військової служби дослідник схильний бачити у поширенні інституту королівських пожалувань умовної земельної власності – бокленду як господарської основи важкоозброєного війська.

Метою даної роботи є висвітлення головних етапів становлення і подальшого розвитку англосаксонських королівств, а також у розкритті внутрішньої специфіки, пов'язаної з політичною організацією і соціально-економічним розвитком. Виходячи з мети, завданнями роботи є:

- охарактеризувати політичну ситуацію, що склалася на острові напередодні англосаксонського завоювання і утворення германських королівств;
- з'ясувати, які германські племена взяли участь у завоюванні Британії;
- висвітлити процес англосаксонського завоювання і розселення, способи організації влади в англосаксонських політиях;
- визначити ступінь впливу пізньоримської і британської потестарних традицій на генезис найважливіших владних інститутів англосаксонського суспільства;
- проаналізувати державний устрій англосаксонських королівств на першому етапі їх існування (VII-початок

19

IX ст.), включаючи королівську владу, а також структуру центрального та місцевого управління;

- з'ясувати специфіку соціального устрою англосаксонських королівств;
- визначити особливості господарського і економічного розвитку королівств англосаксів у ранньому середньовіччі.

РОЗДІЛ 1. АНГЛОСАКСОНСЬКЕ ЗАВОЮВАННЯ БРИТАНІЇ

Починаючи з I ст. н.е. значна частина острова Британія населена різними кельтськими племенами, входила до складу Римської держави. З окупованих земель римляни створили імператорську провінцію «Britannia», керовану намісником. Не підлягає сумніву, що влада Риму трималася тут силою зброї. Причому небезпека для римського панування виходила як від не завойованих північних (каледонських) племен, і від ряду племен всередині самої провінції (особливо часто проти римлян піднімалися бриганти), а пізніше, наприкінці III-IV ст., основну небезпеку для британського діоцезу представляли як мешканці північних областей Британії – пікти, так і пірати, які нападали з континенту (сакси та інші германці) та з сусідньої Ірландії (СКОТТИ).

У III-IV ст. римська Британія переживала найбільш сприятливий період свого існування. Інтереси та сподівання її мешканців на тривалий мир були пов'язані із запобіганням міграції на острів чужих племен і відбиття нападів ззовні. Водночас, поряд з традиційними для неї набігами піктів та скоттів, Британія піддається все більш сильним атакам германців-англосаксів; загострюється і внутрішньополітична ситуація. У 287 р. командував римським флотом у Британії Каразіус, уклавши тимчасовий союз з саксонськими піратами, оголосив себе співправителем імператорів Діоклетіана (284-305 рр.) та Максиміана (286-305 рр.) і зумів домогтися визнання у Римі. Однак у 293 р. він був убитий, а його наступник Аллектус розбитий імператорськими військами трьома роками пізніше. Побоюючись нових ускладнень, імперська адміністрація більше не посилала до Британії свій флот [100, р. 17].

У 60-х рр. IV ст., коли знову посилюлися напади піктів та скоттів, до Британії прибув майбутній імператор Феодосій I (379-395 рр.) з додатковими військами. Він зумів відновити Адріанів вал і багато міст і очистити північні райони країни від кельтських розбійників. Однак незважаючи на ці заходи, у

367 р. країна знову пережила спустошливий напад кельтів, у якому, мабуть, брали участь і англосакси [2, с. 390]. Ставало очевидно, що римська адміністрація не в змозі ефективно підтримувати безпеку острова [37, с. 29].

У 383 р. один з офіцерів римських військ у Британії на ім'я Магн Максим оголосив себе імператором, переправився до Галії та захопив її, а потім й Італію. Відзначимо, що для перших істориків Британії, зокрема Неннія Максим знаменує переломний момент історії бриттів [65, с. 44]. Насамперед, він є для автора «Historia Brittonum» останнім римським імператором, який правив на острові: після нього стали в Римі правити консули. По-друге, він повів з собою воїнів і не дозволив їм повернутися назад: «...і саме з цієї причини чужинці захопили Британію і прирекли її мешканців на вигнання, допоки бог не прийде їм на допомогу» [18, с. 177].

У 28-му розділі Ненній, здавалося б, підбиває підсумок панування римлян у Британії: «Після названого Констанція, скинувши з себе ярмо римської влади, вони перестали виплачувати данину і приймати поставлених Римом володарів, щоб ті правили ними, і римляни не наважилися повернутися до Британії, щоб панувати тут і надалі, бо брити вбили їх полководців» [18, с. 178].

Логічно постає питання про причини такої пильної уваги автора «Historia Brittonum» до особистості Магна Максима. Чи це можна пояснити саме тим, що Максим, забравши з собою легіони, прирік Британію на завоювання чужинцями. Сам Ненній, хоч і слідує острівній легенді про «сімох імператорів», намагається поєднати її з відомими йому свідченнями про інших римських імператорів. У 28-му розділі він, мабуть, під ім'ям Констанція описує звільнення бриттів від римського панування після узурпації влади Константином III. Отже, безпосередньо Максим в очах Неннія не міг спричинити захоплення чужинцями [65, с. 44].

У 388 р. Магн Максим був убитий, і багато дослідників вважають, що після цих подій римські війська вже не поверталися в країну [66, с. 90]. Відомо тим менше, що у 407 р. відбувся напад вестготів на Рим, що

викликало в Британії велику паніку. Солдати, які там розміщувалися, послідовно обирали собі трьох імператорів, яких так само послідовно скидали. Очевидно якісь залишки римських гарнізонів були у Британії навіть на початку V ст. У 407 р. останній з претендентів, висунутих британськими солдатами, Константин, повів з Британії легіони, що залишалися там, у спробі завоювати Галію – і цього разу назавжди [5, с. 21].

Після відходу Костантина III романо-британці деякий час вірили, що зможуть самі впоратися із ситуацією: грецький історик Зосим пише: «Бритти, відкинувши владу Риму, живуть по-своєму, не дотримуючись римських законів» [16, с. 248]. Оскільки залишки адміністрації були більшою чи меншою мірою скомпрометовані в період правління самозванця Константина, їх легко було позбутися під прапором теоретичної лояльності по відношенню до імператора Гонорія. Таким чином, влада перейшла до civitates (міських громада). Вони зберігали певний контакт з Імперією. Мав місце обмін листами, кілька разів надсилалися війська, і дуже ймовірно, що південно-східна частина острова знову опинилася в руках Риму (схоже, що при Гонорії ці гарнізони ще регулярно отримували грошове утримання, але не залишили вченим жодної монети із зображенням його наступника). Але незабаром протилежний берег у Бельгіці був втрачений під натиском франків, коли ті закріпились у Турне. За образним висловлюванням відомого дослідника історії варварських племен Л. Мюссе, «пуповина, що зв'язувала Британію з Імперією остаточно розірвалася» [77, с. 125].

Після того як Константин вивів з острова залишки римських військ, пікти і скотти поновили натиск на північні кордони Британії. Представлені самі собі бритти, які все ж таки вважали себе підданими імперії, звернулися за допомогою до центрального уряду у Равенні, але Гонорій не мав можливості надіслати війська і міським магістратам покладатися на власні сили [5, с. 19]. Те, що Гонорій рекомендував містянам самим дбати про свою безпеку, швидше за все свідчить про відсутність у Британії не лише серйозних військових контингентів, а й римської адміністрації взагалі; інакше

він мав би адресувати своє послання у відповідь вікарію, який очолював діоцез (в IV-V ст. британський діоцез складався з п'яти провінцій: на південному сході острова провінція *Maxima Caesariensis* на чолі з консуларом, до неї примикала на півночі провінція *Flavia Caesariensis* на чолі з президом; ще північніше, доходячи до валу Адріана, була провінція *Britannia Secunda*. Південно-Західну частину острова складала провінція *Britannia Prima*, до неї примикала з півночі область до валу Адріана, створена в часи імператора Валентиніана I в 369 р. провінція *Valentia*. Керівництво цими здійснювалося консуларіями чи президами) [60, с. 96]. Британцям довелося самим взятися за зброю та звільнити свою країну від загарбників. Ця подія відома в історіографії як «кельтська революція» Сам факт такої відповіді свідчив про відсутність у Британії серйозних військових контингентів [68, с. 13].

Необхідно відзначити, що деякі західні дослідники, посилаючись на так званий «Табель посад» (*Notitia Dignitatum*), допускають наявність якихось римських військ на території Британії аж до 420 р. [116, р. 15] При цьому, однак, слід мати на увазі, що хоча формально *Notitia Dignitatum* справді продовжував заповнюватися аж до кінця 20-х рр. V ст., зміни до нього вносилися вкрай нерегулярно. Крім того, нумізматичні матеріали свідчать про практичну відсутність у Британії римських монет, випущених після 410 р. [107, р. 17]; якби в провінції продовжували нести службу значні військові сили, імперська адміністрація навряд чи могла дозволити собі більш ніж на десятиліття залишити їх без платні [37, с. 30].

В історіографії проблема трансформації римської Британії залишається дискусійною. Як довго тривав цей процес? Яке значення коректно вкладати у формулу «кінець римського панування»? Що сталося з культурою романізованих бриттів? – На ці питання немає однозначних відповідей. Довгий час серед істориків та археологів переважала точка зору, згідно з якою римські інститути і культура в Британії занепадали поступово, починаючи з середини IV ст., і «зійшли нанівець» до 450 р. Однак у 1990-ті рр. нові дані археологічних розкопок дозволили дослідникам подати цю картину інакше.

Згідно з таким трактуванням, точніше говорити про розрив традиції, який відбувся у 400-430-х рр.: римська Британія проіснувала до першої третини V ст. Частина міст і вілл була занедбана до 430 р.; багато будинків було зруйновано значно пізніше, ніж вважалося раніше.

Явний культурний занепад настав на початку V ст., коли вийшли з обігу монети, припинилося виробництво кераміки, перестала використовуватися «база» матеріальної культури римлян [106, р. 641]. Більшість кельтів і германських поселенців були язичниками, хоча на острові зберігалися і невеликі християнські спільноти [87, с. 254]. Незважаючи на те, що деякі центри, такі як Кентербері, Вінчестер і Глостер, продовжували своє існування, але загалом до VII ст. міста перебували у запустінні. Таким чином, на час англо-саксонського завоювання соціокультурна та економічна організація, рівень техніки і агрокультури бриттів та англо-саксів були цілком знаходились на одному рівні [52, с. 34].

Дослідники одностайні в тому, що в IV-VI в. бриттські землі були розділені на дві культурні зони: романізовану східну (згодом «англосаксонську») і західну («кельтську», – майбутні території Уельсу, Корнуоллу, Кумбрії).

У західній зоні чітко простежується спадкоємність з римськими часами, що іноді розтягнулася на період життя кількох поколінь. У той самий час тут з'являються нові владні структури, створенні зусиллями місцевої еліти, котра отримала а досвід у римських адміністративних органах. Цей процес супроводжувався використанням римських термінів, сфера застосування яких, як здається, навіть розширюється. Однак поглиблення романізації в пост-римський період на заході ускладнюється широкими міграційними процесами, насамперед переселенням ірландців до Уельсу та південно-західної Англії. На ці регіони англо-саксонське завоювання не мало істотного впливу аж до другої половини VI ст. [67, с. 174].

На півночі ж, в районі валу Адріана, значним впливом користувалися воєначальники, і, на думку ряду дослідників, саме вони стали засновниками

25

місцевих політ. Романізація цих районів була набагато слабшою і не позначилася практично на нових державах [67, с. 174].

Як припускають деякі науковці, центральна влада над окремими королівствами – попередніми *civitates*, належала верховному правителю, посадовій особі, яка діяла в продовження римської традиції [49, с. 70].

Подальший перебіг подій реконструюється за тією інформацією, що вміщена головним чином у творах Гільди Премудрого та Беди Досточтимого, а також в «Англосаксонській хроніці». Якщо ґрунтуватися на них, а також на даних археології та топоніміки, то можна, незважаючи на деякі суперечності, описати досить чітку картину політичного розвитку Британії після відходу римлян.

В цей час брити об'єдналися під керівництвом нащадка римлян Амброзія Авреліана – вихідця із знатної римської родини, який був одним з небагатьох римлян, котрі вціліли в Британії в цю бурхливу епоху [95, с. 33]. До цього ж періоду дослідники відносять діяльність легендарного короля Артура: як історична особа, він міг бути бриттським воєначальником, який носив римське ім'я. Проте брити не змогли довго успішно боротися: «...багатьох з нещасних уцілілих, захоплених у горах, було масово знищено; інші, виснажені голодом, підходили і простягали руки ворогам, щоб навіки стати рабами, якщо їх не вбивали негайно, що вони вважали за велику милість. Інші ж вирушили до заморських областей з великими риданнями і співали, наче замість загребної пісні, під вітрилами, що розвіваються: «Ти віддав нас, як овець, на поживу, і розпорошив нас між народами». Інші ж у гористих пагорбах, огорожені грізними урвищами і густими лісами, і морськими скелями, ...залишились на батьківщині, хоч і охоплені страхом» [13, с. 265]. Міста, населені пункти, укруплення римського часу прийшли у запустіння. «Кам'яна дивовижа – велетнів робота. / Фатум зруйнував. Огорожа цегляна / Впали крокви; вежі обсипаються; / викрадені брами забрала; мороз на вапні; щілини в дощатих – у тріски погризені / дахи часом <...> Було багатим місто, дахи крутоверхі; крики військові, / спів у

переповнених бенкетних палатах; / Долі всесильні все змінили...» [28, с. 78-79].

Аброзій був лідером романо-бриттів, які завдали саксам нищівної поразки біля гори Бадон. Локалізація цієї битви залишається дискусійною в наукових колах, вважають, що ця подія відбулась в південно-західній Британії [60, с. 102]. Однак ця окрема перемога не означала виграної війни, і багатьом місцевим жителям довелося тікати від утисків завойовників або через Англійський канал на континент (тут вони заселили область у Франції, що отримала назву Бретань), або у важкодоступні гірські райони Уельсу [50, с. 48].

До недавнього часу науковці вважали, що германці вперше з'явилися в Британії у 449 р. Однак нещодавно в науковій спільноті з'явилась інформація про присутність германських племен на Британських островах ще до офіційного запрошення. В цьому переконані А. Глебов [36, с. 129] та Д. Уілсон [34, с. 34]. Ці дослідники спираючись на археологічні джерела відзначають, що германці перебували на теренах Англії задовго до V ст. В часи римського панування існувала практика залучення допоміжних загонів звідусіль з метою забезпечення гарнізонів необхідною кількістю солдатів. До IV ст. вони наймали загони германців під командуванням власних військових начальників зі спорядженням. Археологічні джерела демонструють, що германські загони несли охоронну службу міст і доріг у Британії, (з початку IV ст.). На т.зв. «Саксонському Березі» (назва комплексу прибережних оборонних фортів, створених Римською імперією з метою захисту морського узбережжя провінцій Британія, Бельгіка і Лугдунська Галлія) було виявлено чимало кераміки, яку пов'язували з германцями, саме тут свого часу знаходились допоміжні загони [36, с. 130]. Виявлені поховання, проведені за обрядом кремації англосаксів датуються періодом ще до кінця римського панування у Британії. Ці поховання як правило зосереджувались поблизу біля римських міст, фортець або доріг [135, р. 22]. Виходячи з викладених вище фактів, можна припустити, що починаючи з другої пол. IV ст. сакси

підтримували з римською адміністрацією Британії загалом мирні взаємини. Підтвердженням даної тези може бути той факт, що уже в першій половині цього ж століття реалізовувалась практика залучення в ряди допоміжних військ найманців з континентальної Європи, в тому числі й англосаксів, які були розміщені на острові [86, с. 105]. Взаємини кельтів і германців в зазначений період, були неоднозначні – від відкритої конфронтації до мирного співіснування.

Хто ж були ці «дикі сакси» і звідки вони прийшли? Римські автори зазвичай називали цих германців узагальнено – «саксами» [2, с. 389], що, вочевидь, передбачало існування серед них багатьох етнічних груп [37, с. 25]. Беда, а за ним й інші автори називають три «народи», які брали участь у завоюванні Англії: англів, саксів і ютів.

Завойовники у своїй більшості були вихідцями з найбільш відсталих і нерозвинених германських племен, які мешкали в районі гирла Ельби і на півдні Данії. Ці племена – англи і сакси були дуже подібні між собою за мовою та звичаями, так що навряд чи можна говорити про те, що між ними існували реальні відмінності. Третя група завойовників (завойовників цієї групи зазвичай називають ютами) представляла, ймовірно, яесь франкське плем'я з низовин Рейну. Саме серед цих племен в останні дні своєї імперії римляни зазвичай набирали допоміжні війська, і місця поховань у Кенті, а також на о-ві Уайт, де селилися юти, свідчать про те, що це були люди, які досягли порівняно з іншою масою завойовників вищого ступеня культури, що дає підстави припустити наявність контакту – втім, не безпосереднього – з римською цивілізацією [76, с. 35].

Прокопій Кесарійський в середині VI ст. стверджував, що у Британії в цей час жили англи та фризи: «острів Бриттію займають три дуже багаточисельних племені, і в кожного з них є свій король. Імена цих племен наступні: англи, фріссони і однойменне з назвою острова бриттони» [26, с. 439], що узгоджується з даними історичної лінгвістики [95, с. 31], що свідчить про близьку спорідненість між давньоанглійською та

давньофризським мовами. Крім того, у германських набігах на Англію брали участь і франки [116, р. 12-13].

Північногерманські племена англів і ютів, які мешкали на півдні Ютландського півострова, і сакси з Північної Германії почали переселятися на Британські острови у середині V ст. До цього часу, з I ст. н. е., південна та центральна частини Британії, населеної кельтськими племенами (бриттами і скоттами), були римською провінцією. Римські легіонери заснували тут укріплені поселення, залишки яких збереглися в деяких місцях і досі, так само як і назви на -честер та -кастер (від лат. castrum «укріплений табір») з яких потім постали міста. Вони збудували розгалужену мережу доріг, що з'єднували укріплені пункти; нарешті, створили декілька потужних оборонних ліній, що простяглися на кілька десятків кілометрів, які мали захищати «римську Британію» від піктів та скоттів [71, с. 16].

Про події цього часу розповідають джерела різного часу та жанрів. Серед них найважливішими є три: гнівне викриття падіння християнських звичаїв, написане кельтським ченцем Гільдою Премудрим, «Про загибель та підкорення Британії» (бл. 548 р.), хроніка Беди Високоповажного «Церковна історія англів» (VIII ст.) та «Англо-саксонська хроніка», яку почали впорядковувати лише в кінці IX ст., але в якій, крім праці Беди, були використані, мабуть, більш ранні записи, зокрема і великодні таблиці.

Гільда, не називаючи імен і дат, патетично вигукує: «Ці дикі, нечестивого імені сакси, Богу і людям мерзенні, були введені, немов вовки до кошари, на острів для стримування північних народів. Досі, як би там не було, ніколи не відбувалося нічого більш смертельного гріховного. О, глибоке затемнення почуттів!» [13, с. 264-265] Історичної інформації у Гільди небагато: його мета – оплакування його Британії, занашеної багатьма гріхами його співвітчизників, а не послідовний виклад вторгнення германців і боротьби з ними [91, с. 59]. Але все ж таки Гільда – сучасник останнього етапу германського завоювання Англії, – хоч і вкрай неясно, підтверджує повідомлення докладніших, але пізніших джерел [71, с. 17].

29

Позбавлена підтримки Риму та військової охорони, країна знову виявилася вкинутою у вир міжусобних воєн племінних бриттських вождів і виявилася беззахисною перед новою навалою варварів. Гільда так описує становище Британії після падіння римського панування: «Британія має своїх королів, але вони є тиранами; у неї є свої судді, але вони займаються грабунком і порушенням законів... Вони ведуть війни, але війни громадянські та несправедливі» [13, с. 269]. Останньою спробою місцевого населення дочекатися допомоги слабнучої імперської адміністрації, було звернення в середині 40-х рр. до римського полководцю в Галлії Аецію. Але військова допомога від Риму не надійшла [5, с. 21].

Не витримуючи тиску піктів і скоттів і ведучи постійні міжусобні війни, брити, а якщо слідувати Беді та іншим писемним джерелам, вождь одного з бриттських племен або політії на ім'я Вортігерн, закликав на допомогу германців. Гільда Премудрий так описує становище Британії після падіння римського панування: «Британія має своїх королів, але вони є тиранами; у неї є свої судді, але вони займаються грабунком і порушенням законів... Вони ведуть війни, але війни громадянські та несправедливі» [13, с. 269]. Останньою спробою місцевого населення дочекатися допомоги слабнучої імперської адміністрації, було звернення в середині 40-х рр. до римського полководцю в Галлії Аецію. Але військова допомога від Риму не надійшла [5, с. 21]. Тоді, не витримуючи натиску скоттів і піктів, одна з груп бриттів на чолі з якимось Вортігерном [117, р. 39] вважала за краще звернутися по допомогу до германських найманців. Приблизно 449 р. (дата, щоправда, спірна) у відповідь на це прохання з континенту прибули англосакси, а саме юти, під проводом двох братів Хенгеста та Хорси, які висадилися біля Ебсфліту на острові Танет [62, с. 96].

Беда Досточтимий описав ці події наступними словами: «У цей час народ англів або саксів, запрошений Вортігерном, приплив до Британії на трьох кораблях і отримав місце для поселення у східній частині острова. Вони вийшли з трьох найсильніших германських племен – саксів, англів та

ютів... Від саксів з області, відомої зараз як Стара Саксонія, походять східні сакси, південні сакси та західні сакси. Крім цього, з країни англів, що знаходиться між провінціями ютів і саксів і званої Ангулус, яка з того часу спорожніла, вийшли східні англи, середні англи, мерсійці та весь народ Нортумбрії, тобто ті, хто живе на північ від річки Хумбер, а також інші племена англів [5, с. 26].

За свідченнями Гільди Премудрого «у той час, як британські землі грабувалися піктами, всі радники разом з верховним диктатором (королем) запросили до країни войовничих ютів під керівництвом двох братів – Хенгіста і Хорзи, проклятих і зненавиджених Богом і людьми, ... щоб вони прогнали північні народи... Що за повне затуманення розуму! Що за безнадійна і злісна лінь думки!» [13, с. 265]. В «Історії бриттів» Неннія легенда набула подальшого розвитку: мова йде про кохання Вортігерна і доньки Хенгіста і про те, що за її руку був відданий Кент (449-450 рр.) [18, с. 181].

В оповіданні Неннія (VIII – IX ст.) першій появі саксів у Британії запрошення взагалі не передувало: «У Британії царював тоді Гвортігін і, поки царював, тремтіли перед піктами і скоттами. Були два брати, Хорс і Хенгіст <...>. Гвортігін прийняв їх прихильно і віддав їм у володіння острів, який їхньою мовою називається Танет, а мовою бриттів Руїм. <...> король Гвортігін пообіцяв достатньо постачати їх їстівними припасами та одягом. І їм це припало до душі, і вони зобов'язалися хоробро боротися з його ворогами» [18, с. 180].

Тепер звернемося до хроніки, впорядкування якої розпочалося наприкінці IX ст. У ній також виявляється запис про подію, що нас цікавить. «449. <...> На той час англи, запрошені королем Вортігерном, з'явилися в Британії на трьох човнах і висадилися в Іпінесфліті. Король Вортігерн дав їм землі на південному сході своїх володінь з умовою, щоб вони боролися проти піктів. Вони зробили це і всюди здобули перемогу. Тоді вони послали до англів по допомогу, повідомивши про негодящість бриттів і багатство землі.

Незабаром на допомогу їм прибуло велике військо <...>. Вождами їх були два брати, Хенгіст і Хорза, які були синами Віктільса. Спершу вони перебили чи прогнали ворогів короля, але потім повернули свою зброю проти короля та всіх бриттів, винищуючи їх вогнем і вістряч меча» [3, с. 48].

Завершимо екскурс у літературу середньовічної Англії фрагментами з написаної Гальфрідом Монмутським (бл. 1100 – 1154/1155) «Історії бриттів». Поява саксів змальована так: «... до узбережжя Кантії підійшли три ціули <...> повні озброєних воїнів, якими командували двоє братів, Хорс і Хенгіст. Вортігерн був тоді в Доробернії... Коли йому доповіли про прибуття на великих кораблях невідомих людей високого зросту, він дарував їм мир і велів привести до нього». Сцена «покликання» чужинців у цьому творі має місце після прибуття тих до країни, куди вони з'явилися по своїй волі і без запрошення. Вортігерн звернувся до них зі словами «... мене звідусіль тіснять мої вороги, і якщо ви розділите зі мною тягар битв, я утримаю вас у моїй державі, оточу вас шанобою і наділю всілякими дарами і ріллею». Сакси «підкорилися йому і, скріпивши угоду договором, залишилися при королівському дворі» [11, с. 66-67].

Вищезгадані автори відносились до цього запрошення доволі критично, оскільки живучи пізніше після цих подій, могли бачити їхні наслідки. Однак у той час це запрошення було офіційним, і англосаксів запросили в статусі найманців для організації спротиву вторгненням піктів, отримуючи натомість визначені щомісячні виплати. Практика описана Гільдою, була доволі регулярною, а дії тирана (у Беди Досточтимого – це Вортігерн) носили абсолютно конституційний характер [32, с. 90].

В якості платні за військову службу германцям обіцяли землю для поселення у східній частині острова на території майбутнього Кента, грошову винагороду та постачання продовольства. Якийсь час германці успішно воювали з піктами та скоттами, але незабаром між ними та їх наймачами спалахнув конфлікт з приводу продовольчого постачання прибульців, що швидко переріс у збройний заколот англосаксів [5, с. 26].

Такою є фабула переказу про початок англосаксонського завоювання Британії, яка багато в чому нагадує аналогічні легенди інших народів про покликання перших правителів через море. Деякі дослідники у зв'язку з цим взагалі не визнають цей переказ достовірним, вважаючи його фольклорним мотивом, який свого часу набув значного поширення [125, р. 53]. Є все ж таки достатньо підстав вважати, що легенда про покликання Хенгеста і Хорси містить загалом історично вірний опис початку масових міграцій англосаксонських племен на Британські острови, хоча точну цього процесу встановити не вдасться. Поява англосаксів в Кенті у середині V ст. була екстраординарним явищем. Археологічні розкопки показують, що окремі поселення англосаксів були на південному сході Британії ще в римську епоху, – у всякому разі, не пізніше кінця IV ст., а захист «Саксонського берега» частково було доручено допоміжним загонам, які склалися з германців [105, р. 152-154]. Крім того англосакси регулярно здійснювали грабівницькі набіги на Британію ще в середині III ст. і Вортігерн (хоч би ким він був) цілком міг прийняти на службу один із таких розбійницьких загонів, що прибули на острів Танет [37, с. 32].

Стосовно часу прибуття Хенгеста та Хорси до Британії в літературі склалося декілька точок зору. Найбільш близька до істини, на думку О. Медведева, є думка про те, що англосаксонське завоювання почалося у першій половині V ст. і являло собою тривалий процес військово-політичної, культурної, соціально-економічної взаємодії різноплемінних германських переселенців з кельтським населенням Британії впродовж V-VII ст. Воно було однією з завершальних хвиль Великого переселення народів і за своїм характером принципово не відрізнялося від аналогічних військово-колонізаційних міграцій інших германських народностей [68, с. 14].

У цьому Вортігерн послідував традиції, що встановилася ще в римські часи: археологічні розкопки на південному сході Англії показали, що окремі хоч і нечисленні – поселення та могильники германців трапляються вже наприкінці IV ст. вздовж доріг і біля стін римських міст та укріплень (Йорка,

Анкастера та ін.) [122, р. 121]. У вигляді плати за службу найманці отримували землі, на яких могли оселитися.

У 455 р. починаються відкриті збройні зіткнення дружини Хенгеста і Хорси з британськими військами Вортігерна. В «Англосаксонській хроніці під 445 і 456 рр. з цього приводу зазначалось, що «Хенгіст і Хорс билися з королем Вортігерном у місці під назвою Еглесперт. Хорса було вбито і королівство дісталось Хенгісту та його сину Еску. Хенгіст і Еск боролися з британцями в місці під назвою Креганфорд і знищили там чотири дружини. Бритти залишили Кент і у великому страху втекли аж до Лондона» [3, с. 48]. Після цього на своїх довгих плоскодонних човнах вони піднялися течією Уз, пройшли країну боліт і висадилися неподалік Кембриджа [76, с. 37]. Звідти вони рушили на південний захід дорогою Ікнілд і ринули в центральні райони центральних графств і в долину Темзи [76, с. 37]. В «Англосаксонській хроніці» описані битви тих жажливих років для британських кельтів. Під 465 р. говориться: «Хенгіст і Еск боролися з валлійцями біля Віппедесфлета і стратили дванадцятьох валлійських елдорменів. З їхнього боку був убитий один з танів на ім'я Віппед» [3, с. 48]. Потім, під 473 р. хроніка повідомляє, що «Хенгіст і Еск воювали з валлійцями та захопили незліченні трофеї. Валлійці втекли від англів, як від вогню» [3, с. 48].

Картина, яку описували середньовічні історики, передбачала винятковість такого кроку як покликання іноземних воїнів. У працях середньовічних істориків цей момент фіксувався як переломний у ході битв за землі бриттів. Проте практика запрошення варварських племен як найманців на умовах щомісячних виплат і передачі землі для поселення була звичайною для пізньої Римської імперії. Свідчення джерел про ці події перегукуються з легендою про покликання перших правителів, що існує у багатьох європейських народів для розповіді про свої витоки [52, с. 36].

В результаті битв 455-473 рр. було засновано перше англосаксонське королівство – Кент і захоплений острів Уайт. Хорса загинув у битві з Вортігерном в 455 р., і на чолі кентської династії опинився Хенгест, а потім (з

488 р.) його син Еск [3, с. 48]. Так почалося англосаксонське завоювання Британії.

Найраніша згадка про англів як окремих народів міститься в «Германії» Тацита, де вони згадані серед семи племен, які здійснювали богослужіння богині Нертус у якомусь острівному святилищі: «Є на острові серед Океану священний гай і в ньому призначений для цієї богині і прихований під покривом з тканин віз; торкатися його дозволено лише жерцю. Відчувши, що богиня прибула і знаходиться в своєму святилищі, він з величезною поштивістю супроводжує її віз, який тягнуть впряжені корови. Тоді насають дні загального торжества, святков прикрашаються місця які вона удостоїла своїм прибуттям і перебуванням. В ці дні вони не здійснюють походів, не беруть до рук зброю; всі вироби з заліза у них під засувом; тоді вони знають лише мир і спокій, тільки тоді вони їм до вподоби, і так триває поки жрець не поверне в капище богиню, яка наситилась спілкуванням з людським родом» [27, с. 350]. Даний уривок засвідчує, що англів були прибережним народом, але незрозуміло, про яке узбережжя йде мова: Північного чи Балтійського моря?

Сама ж англська усна традиція, представлена в поемі «Мандрівник», зберегла пам'ять про короля англів Оффу, який встановив кордон свого королівства по річці Езер [8, с. 16-17]. Всі ці дані говорять на користь того, що англів спочатку мешкали у південній частині Ютландського півострова, саме у тому регіоні, який Беда називає Ангулюс (Angulus) [5, с. 25] і назва якої якого збереглося в назві сучасної датської провінції Ангельн.

Згідно свідчень Беди, північними сусідами англів були юти [5, с. 25]. Існують непрямі свідчення того, що перед міграцією до Британії вони перебували в тісному та досить тривалому контакті з рейнськими франками [114, р. 39].

Про саксів як окреме плем'я, Тацит не згадує, а Птолемей розміщує їх на перешийку Кімврського півострова [37, с. 26], на якому розташована сучасна німецька земля Шлезвіг-Гольштейн. У I ст. н.е. домінуюче становище у цьому

районі Європейського континенту займав германський союз племен, відомий як хавки, яких Птолемей локалізує у міжріччі Ельби та Емсу; від нього на захід аж до гирла Рейну він розмістив фризів [37, с. 26].

Мабуть, до III ст. значення хавків відходить на задній план, а сакси та фризи починають розширюватися на південь. До середини цього століття, мабуть, вони займали всю територію між Ельбою та Везером [58, с. 24-25] і посилювалися настільки, що римлянам довелося зайнятися укріпленням свого флоту в протоці Ла-Манш, щоб припинити саксонське піратство у прибережних водах. Одночасно було споруджено систему з одинадцяти великих фортець, що охопили узбережжя від затоки Уош до острова Уайт під назвою «Саксонський берег» [133, р. 35]. Її очолив спеціальний командувач – «коміт Саксонського берега», який поряд з «дуксом бриттів», який відповідав за безпеку північних кордонів провінції, та «комітом Британії» (*comitus Brittonum*), який командував польовою армією, входив до керівної верхівки військової адміністрації римлян [116, р. 13].

Практично на всій території, яку спочатку займали англосакси та споріднені з ними племена, природно-географічні умови створювали серйозні перешкоди у розвитку землеробства і скотарства. За оцінками фахівців-кліматологів, близько 500 р. до н. е. Північне море, що тимчасово відступило в період останнього заледіння, знову ринуло на сушу, зробивши прибережні райони практично непридатними для проживання. На початку III ст. до н. е. відбувався процес поступового відступу води і ця територія знову стала заселеною, але тільки за наявності штучних насипних споруд, що захищали від повені. Ці штучні споруди отримали в літературі назву «терпенів» та служили єдиним захистом місцевих жителів від моря до II тис. н. е., коли почалося будівництво досконаліших іригаційних систем [31, с. 53].

Розкопки деяких з них дозволяють стверджувати, що на початку V ст. фризьке населення, яке проживало тут, зазнало сильного впливу англосаксонських елементів, які фіксуються не лише різким контрастом між зразками фризської та саксонської кераміки, але й великою відмінністю між

типами будівель двох етнічних груп [123, р. 95]. Судячи з усього, на межі IV-V ст. нинішнє узбережжя Нідерландів постраждало від англосаксонського вторгнення, подібного до того, яке зазнала Британія на півстоліття пізніше.

Що стосується соціальної структури та системи управління англосаксонським суспільством у його «континентальному стані», то писемні джерела про це мовчать. Зазвичай дослідники, які займаються ранніми англосаксами, намагаються екстраполювати на період III-IV ст. повідомлення Тацита, який писав наприкінці I ст. [103, р. 38] Але, по-перше, сумнівно, щоб за три століття з цим суспільством не відбулося жодних змін. По-друге, самі повідомлення римського автора потребують перевірки, оскільки «Германія», як відомо, писалася не так з метою дослідження життя германців, скільки з розрахунку на створення контрасту між простотою і чистотою давньогерманського суспільного устрою та розбещеністю імператорського Риму.

Єдиним джерелом, що певною мірою може пролити світло на характер суспільного устрою англосаксів III-IV ст., є героїчний епос, особливо поема «Беовульф», хоча сюжетно вона присвячена зовсім не англосаксам, а їхнім сусідам – данам і гаутам. Представлене в поемі суспільство є суспільством варварсько-героїчним, в якому переважають родоплемінні відносини, хоча вже простежується і соціальна, і майнова диференціація [103, р. 38].

Слід звернути увагу ще на один момент. Хоча багато фахівців і визнають роздільне існування на континенті племен англів, саксів, ютів та фризів [134, р. 15], цілком очевидно, що їх міграції, як складова частина Великого переселення народів, сприяли швидкому нівелюванню етнічних відмінностей. З цієї точки зору свідчення Беди Досточтимого про те, що у завоюванні Англії брали участь три найбільш могутніх племені германців, слід віднести, влучне зауваження П. Блейра, скоріше до впорядкованості його викладу, ніж до реалій IV-V ст. [100, р. 10-11].

Лінгвістичні та археологічні джерела, а також дані топоніміки [131, р. 45] свідчать про те, що ще на континентальній прабатьківщині між різними

племінними об'єднаннями англосаксів існувала значна етнічна єдність, що мала в основі подібність природно-географічних умов розселення, господарських, соціальних і, напевно, ментальних структур. Тому, на думку А. Глебова, позначення германських завойовників пізньоримської Британії терміном «англосакси» цілком правомірне, хоча останнім часом і піддається сумніву деякими західними дослідниками [37, с. 28].

Наступний етап завоювання відноситься до 477-491 рр., коли саксонський вождь Елла зі своїми синами висадився на узбережжі Суссекса, перебив усіх бриттів, які трапилися на його шляху, а решту загнав до Андеридського лісу. У 491 р. він обложив і взяв бриттський форт Андеріда і став королем всієї території на південь від затоки Хамбер [3, с. 49]. Завершує другу половину V ст. епізод англосаксонського вторгнення – це висадка в 495 р. чолі з Кедріком і Кінріком та заснування королівства західних саксів – Уссексу [3, с. 49]. Саме до цього часу належить діяльність легендарного короля Артура, одного з кельтських вождів, який чинив запеклий опір германцям. Аж до середини VI ст. продовжується масове переселення германців. Це вже не епізодичні набіги, дружинна служба не осідання невеликих загонів, а масова колонізація південної та середньої Англії. Нині відомо понад 1500 могильників із 50 000 поховань англів, ютів та саксів, що відносяться до часу до 600 р. – такий був масштаб цієї колонізації [71, с. 18].

Особливої гостроти їхній боротьбі з місцевим населенням надавало те, що германці прагнули оселитися у місцях з найбільш родючими ґрунтами, уникаючи гористих та болотистих територій. Але саме тут і мешкали кельти. Тому германці частково витіснили місцевих жителів із освоєних ними земель. Археологи знаходять чимало покинутих, розорених, спалених кельтських поселень, що свідчать про розпалювання тут боротьби. Витісняючи бриттів на захід і північ (в Уельс і Корнуолл), германці засновували свої поселення, іноді використовували залишки римських укріплень (більша їх частина загинула, і життя в них не відновлювалося). Поселення германців до середини VI ст. зайняли всю південну та середню Англію до Хамбера на

півночі [131, р. 132]. Все ж таки в області їхнього основного розселення якась частина кельтського населення вціліла: дані аерофотозйомок засвідчують співіснування в Сассексі та Йоркширі полів кельтського і германського типів, а в судебниках і наративних пам'ятках згадуються бритти, щоправда, як невільні, залежні від германців.

В першій половині VI ст. починається друга фаза масових міграцій англосаксів, яка характеризувалась не тільки збільшенням кількості прибульців з-за моря, але й розширенням захопленої ними території на захід і північ, хоча спочатку успіхи цього просування були дуже скромні. Справа в тому, що в силу не зовсім зрозумілих причин кельтам вдалося тимчасово консолідувати свої сили та дати успішну відсіч англосаксам. Об'єднавшись під владою нащадка знатного романо-бриттської сім'ї на ім'я Амвросій Авреліан, брити здобули декілька перемог над германцями, кульмінацією чого стала битва біля гори Бадон (швидше за все, вона відбулася 516 р.). У ній англосакси зазнали нищівної поразки і були змушені на якийсь час призупинити свій натиск [13, с. 268].

Історики не однакові в оцінці боротьби Амвросія та його ролі. Багато хто вважає, що його роль була перебільшена легендами. Однак безперечним є те, що після битви біля Беддона (516 р.) у Дорсетширі сакси протягом 50 років не відновлювали своїх атак. Незрозуміло, яку територію займали тим часом сакси. Одні вчені, ґрунтуючись на даних археології про наявність англосаксонських поховань, вважають, що сакси займали не лише схід, а й центральну частину країни. Інші вказують, що місця поховань не обов'язково свідчать про існування поселень, а можуть свідчити лише про битви. Існує теорія, що англосакси рухались не на північ від Суссексу, а на захід від гирла Темзи і, можливо, від Уошу вздовж Уза і по Ікнілдській дорозі. Історики вважають можливим, що після битви біля Беддон Хілла і аж до середини VI ст. в центральних районах країни існувало змішане населення бриттів і саксів. В наявності було змішання рас і в прикордонних районах [94, с. 22].

Останній період цього натиску припадає на 70-90 ті рр. VI ст. У битвах 571 і 577 рр. (коли англосакси вбили трьох королів бриттів і захопили Глостер, Сайренсестер та Бат), а також навіть 584-592 рр. у Вілтширі кельти були остаточно розгромлені [3, с. 51]. На початок VII ст. завоювання південно-східної та центральної частини острова дружинами англосаксів та створення їх перших державних утворень було в основному завершено [37, с. 33].

Звертаючись до ранньої історії цих утворень, дослідники стикаються з низкою малодосліджених та спірних питань. До них відносяться як проблема їхнього початкового розселення в Британії, так і питання їхніх взаєминах з бриттським населенням. Певні складності пов'язані і з наявністю (або відсутністю) етнічних відмінностей серед самих англосаксів.

Згідно з повідомленням «Церковної історії...» Беди Досточтимого, в ході розселення англійців зайняли східну і північну частину Британії, сакси – переважно південну, а юти – Кент і острів Уайт [5, с. 26]. Сучасні археологічні дані не підтверджують, однак, такого чіткого розмежування областей розселення кожного з основних англосаксонських племен [119, р. 36], хоча певна доля істини у словах Беди є. Проте подібність звичаїв, предметів побуту, озброєння, типів жител виникла в англосаксів, мабуть, ще на континенті, а в ході масових міграцій мала тільки посилитися, коли племінні відмінності між англами та саксами, а значною мірою і між ютами почали стиратися. У період збройної боротьби з кельтами залишки етнічних ознак згладжувалися, очевидно, ще інтенсивніше. Так, «англійські» брошки були знайдені в Кенті, а «кентські» прикраси – у Східній Англії, і Уессексі. Встановити ж відмінності у такій важливій категорії масових знахідок, як кераміка, за сучасного рівня археологічного знання неможливо [111, р. 97].

Тим самим є підстави говорити не лише про культурну близькість англосаксів, які завоювали Британію, але і про відносно змішане їхнє розселення. Найбільша своєрідність спостерігалася у цьому сенсі у Кенті, де крім етнічної різноманітності самих англосаксів були наявні сильні фризські та

40

франкські елементи. З іншого боку, Беда, мабуть, має рацію у тому відношенні, що на окремих територіях, які він називає, переважали поселенці різної племінної приналежності [37, с. 34].

Якщо говорити про взаємини германських прибульців та місцевого населення, то до початку XX ст. панувала думка про його повне винищення завойовниками [115, р. 97], яка спиралася головним чином на повідомлення Гільди Премудрого і «Англосаксонської хроніки» [3, с. 49; 13, с. 269]. В даний час ця думка може представляти лише історіографічний інтерес: більшість істориків, археологів та лінгвістів схиляються до висновку, що основна частина кельтів вижила, але була або відтісна на захід і південний захід острова, або емігрувала до Бретані, або підкорилася англосаксам. Справді, велика кількість кельтських назв населених пунктів та природних об'єктів, кельтські залишки в лексиці, пов'язані із сільськогосподарським виробництвом [99, с. 14-15], дані аерофотозйомок, що фіксують співіснування в Суссексі та Йоркширі полів кельтського та германського типів, згадки бриттів у судебниках та розповідних пам'ятках, асиміляція бриттами галло-римських племен на півострові Арморіка [92, с. 13-14] – все це переконливо свідчить про те, що навряд чи можна говорити про повне знищення бриттів англосаксами [36, с. 129].

Стосовно даного питання варто навести аргументи англійського історика А. Мортонна: «По-перше, катастрофічно знизилася загальна чисельність населення. Майже всі міста були зруйновані і надовго залишилися безлюдними. Певний виняток, можливо, становив лише Лондон. Хоча в нас і немає прямих свідчень про те, що він був весь час населений, але саме положення вузлового пункту в системі доріг неминуче відводило йому роль торгового центру з того моменту, як почала поживляватися торгівля. Вже в ранній період він знову з'являється як пункт, що має важливіше значення. Крім розорення міст відбулося і значне скорочення площі оброблюваних земель. Майже вся територія розчищених римлянами лісів обезлюдніла, і ранні поселення англосаксів тягнуться по берегах річок або

тісняться в кількох районах, яким вони віддавали особливу перевагу, таких як Кент і долина Темзи. Природно припустити, що відбулося сильне скорочення сільського населення Британії, зумовлене фізичним винищенням та міграцією.

По-друге, дані лінгвістики суперечать погляду, що у країні осіла лише незначна маса завойовників. У Галлії, де в такому становищі опинилися франки, домінувала мова переможених. Тим часом в Англії, за винятком її західних областей, кельтські слова та географічні назви зустрічаються рідко. Якщо провести аналогію з датським вторгненням, то цілком можна припустити, що завойовники, які припливли з-за моря, осідали в такій кількості, що могли засновувати свої власні самодостатні громади. Однак у нас так само немає підстав припускати, що навіть на сході, де англосакси селилися в особливо великій кількості, брити були повністю знищені. У раннях англійських законах, як щось само собою зрозуміле, містяться положення про валлійців, які живуть поруч зі своїми завойовниками. А в Суффолку і до цього дня після двох тисяч років з початку нашестя римлян, англосаксів, данів і нормандців, пастух, скликаючи овець, вживає валлійське слово, що означає «іди сюди». Багато англійців, які прибули до Британії, взяли з собою жінок свого племені, але останніх було набагато менше, ніж чоловіків, і змішані шлюби поширені були, мабуть, з самого початку» [77, с. 39].

Політична карта Англії періоду самого завоювання практично невідома, хоча історикам відомі більш-менш точні дати заснування більшості англосаксонських королівств. Лише близько 600 р. проступають більш чіткі контури політичного поділу захоплених англосаксами земель. Саме з цього часу ми маємо свідчення про існування щонайменше дванадцяти англосаксонських державних утворень.

Десять з них розміщувалися у південній Англії, тобто на південь від естуарію (лат. *aestuarium* – «затоплюване гирло річки») – однорукавне, лійкоподібне гирло річки, що розширюється в напрямку моря або океану)

річки Хамбер. На східному узбережжі острова розташовувались: королівство Ліндсей, що включало гористу частину нинішнього графства Лінкольншир; королівство Східна Англія, що складалося з сучасних графств Норфолк та Суффолк; королівство Ессекс, яке включало не тільки сучасне однойменне графство, а й значну частину Хертфордшира, Міддлсекса та Серрі; і, зрештою, королівство Кент. На південному узбережжі знаходилося королівство Суссекс. Північ центральної частини Англії була розділена між Мерсією, що простяглася на захід до Уельсу, та Середньою Англією, східні території якої упиралися в болота Кембріджширу. На південь вздовж кордону з Уельсом знаходилися два невеликі королівства – Мегонсеттан і Хвікке, а на південь від них, у верхів'ях річки Темзи та її притоків, знаходилась одна з найбільших держав ранніх англосаксів – королівство західних саксів, або Уессекс [37, с. 36].

Стосовно північних районів Англії, то вони згодом стали відомі під назвою Нортумбрії, тобто території, розташованої на північ від Хамбера. У VI-VII ст. Нортумбрія то була єдиним цілим державним утворенням, то розпадалася на два самостійні королівства – Берніція (на півночі) і Дейра (на півдні).

Практично відразу після виникнення, вищезгадані державні утворення розпочали між собою безперервну боротьбу за гегемонію, що тривала до 30-х рр. IX ст.; в історіографію цей період англосаксонської історії увійшов під назвою епохи гептархій [116, р. 56]. Найбільш могутніми в цей час виявилися Нортумбрія, Мерсія та Уессекс.

Першим, ще у 60-ті рр. VI ст., піднявся Уессекс, але ненадовго [69, с. 102]. З кінця VI ст. у зв'язку з об'єднанням Дейри та Берніції починає посилюватися Нортумбрія, а Мерсія з'являється на політичній сцені не раніше 20-х рр. VII ст. До цього часу поступово проявляється переважання Нортумбрії, по-перше, розташованої найвигіднішим чином для продовження нападів на бриттів і, по-друге, її очільники змогли укласти угоду з князями бриттської держави Стретклайд [108, р. 48]. У 20-х рр. VII ст. починається

боротьба Нортумбрії та Мерсії, в якій спочатку під керівництвом короля Пенди (632-654 рр.) Мерсія перемагає. Однак її піднесення цього разу виявилось нетривалим і після загибелі Пенди в одній із битв, Нортумбрія продовжувала панувати серед англосаксонських держав [5, с. 171]. Тільки 685 р. Мерсії вдалося завдати нортумбрійцям вирішального удару, але в цей час за царювання короля Іне (688-725 рр.) посилюється Уессекс. Іне зумів підпорядкувати своєму впливу практично весь південь Англії і провів низку успішних військових кампаній проти мерсійців, поставивши її королів у залежне від себе становище. Здавалося б, переважання Уессексу мало стати повним, але цьому завадили династичні усобиці, що почалися після смерті Іне [69, с. 102].

У результаті Мерсія підкорила Уессекс і встановила свою гегемонію, підкоривши також Нортумбрію. Особливої могутності Мерсія досягла в період правління короля Оффи (757-796 рр.), який став фактично володарем всієї Британії [36, с. 130]. Наприкінці 70-х рр. VIII ст. він здійснив успішний похід проти уельських князівств, остаточно стабілізувавши кордон між англосаксами та кельтами на заході, а потім підпорядкував собі Ессекс, Суссекс та Східну Англію і тримав на васальному становищі Кент [110, р. 8].

Однак і це посилення Мерсії виявилось недовгим, і на якийсь час спроби об'єднання англосаксонських держав були залишені через безперервні внутрішні усобиці, які посилювалися в умовах початку зовнішньої агресії.

Певне переважання Мерсії зберігалось тим не менше до середини 20-х рр. IX ст., коли проти неї підняла повстання Східна Англія і Уессекс [3, с. 63]. Піднесення Уессексу за часів короля Егберта (825-839 рр.) виявилось досить потужним, і з цього часу саме він став центром державно-політичної консолідації англосаксів.

Під 829 р. упорядник «Англосаксонської хроніки» занотував, що король західних саксів Егберт підкорив собі Мерсію та всі території, що знаходились на південь від Хамбера. При цьому він додав, що Егберт став восьмим

«бретвальдом» і перелічив імена семи попередніх королів, які володіли цим титулом: ними поперемінно були правителі Суссексу (Елла – 491-? рр.), Уссексу (Кеавлін – 560-592 рр.), Кенту (Етельберт – 560-616 рр.), Ессексу (Редвальд – ?-616 рр.) та Нортумбрії (Едвін – 616-632 рр., Освальд – 633-641рр., Осв'ю – 641-670 рр.) [3, с. 64]. Легко помітити, що у наведеному списку відсутні правителі Мерсії, що напевно пояснюється ворожим ставленням уссекського хроніста до споконвічних ворогів його держави. Беда Досточтимий зазначив, однак, що мерсійський король Етельбалд (716-757 рр.), як і перелічені правителі, «володів всією територією на південь від Хамбера» [5, с. 35]. Мабуть, і він, і його вже згадуваний наступник Оффа також можуть бути названі «бретвальдами» (англосаксонський термін, що викоритовувався стосовно деяких королів, яким вдалось поширити свою владу на інші королівства гептархії в період V-IX ст.).

Інтерпретація цього титулу, який зазвичай перекладається як «правитель Британії» [36, с. 130], викликає серйозні проблеми та суперечки дослідників. Деякі фахівці припускають, що його слід розуміти не в політико-державному, а, швидше, у героїко-літературному сенсі, оскільки аналогічні вирази (типу «подавач кілець», «вершитель славних справ», навіть «самовласник») добре відомі в англосаксонській героїчній поезії [134, р. 48]. Інші вважають, що цей титул взагалі не мав реального змісту і лише формально присвоювався тим англосаксонським королям [36, с. 130], які були найбільш сильні в той чи інший період [116, р. 54]. Треті, які, здається, найбільш близькі до істини, вважають, що термін «бретвальда» був запозичений англосаксами в римській фразеології і передбачав цілком реальне політичне наповнення, вживаючись по відношенню до королів, гегемонія яких визнавалася іншими англосаксонськими правителями південної та східної Англії [85 а, с. 76]. У тому сенсі використовувалися такі висловлювання, як «король англів» або «король саксів», а також латинське слово *imperator* [5, с. 26].

Безперечно, з часом семантика самого терміну «бретвальда», як і зміст його влади, змінювалося. У ранній період цей титул, судячи з усього, носив глава військового союзу племен, які брали участь у підкоренні Британії. Він здійснював військове керівництво, але не володів реальною політичною владою [83, с. 184]. Його гегемонія зміцнюється у VIII ст., коли він присвоює собі право збирати данину з підвладних королів, підтверджувати їхні земельні пожалування та вимагати з них постачання військових загонів; починає складатися уявлення про його політичне верховенстві у союзі [129, р. 200-201]. До середини ж IX ст. цей титул, безсумнівно, передбачав у його носія цілком серйозні підстави претендувати на роль об'єднувача та верховного розділу всіх земель, населених англосаксами [85 а, с. 77].

Однак у цей момент у хід внутрішньополітичного розвитку Англії втрутився зовнішній фактор, який багато в чому змінив природно-історичний розвиток англосаксонських держав. «З півночі відкриється лихо на всіх мешканців цієї землі», – писав наприкінці 793 р. одному з англосаксонських абатів видатний діяч Каролінгського Відродження Алкуїн, який цитував, у свою чергу, старозавітного пророка Єремію. Приводом до цього цитування стало одна на перший погляд малозначна подія; вона проте відкрила нову епоху не тільки в історії Англії, а й усюєї Західної Європи [85 а, с. 77].

У ході завоювання залишки етнічних ознак швидко згладилися [100, р. 12]. Тому навіть деякі види речей, етнічна приналежність яких здається встановленою, як з'ясувалося в останні роки, мають значно більш значне поширення, ніж території, вказані Бедою. Так, «англійські» брошки було знайдено у Кенті, а «кентські» прикраси зустрічаються і в Східній Англії. Встановити ж відмінності у такій важливій категорії масових знахідок, як кераміка, на якій значною мірою ґрунтуються хронологічні та етнічні побудови археологів, не представляється можливим.

Ця специфіка, а також більш загальні міркування про характер германських спільнот епохи Великого переселення народів привели до висновку, що групи германців, які переселялися, являли собою не етнічні

46

(племінні), а соціальні спільноті змішаного етнічного складу [100, р. 12]. Тому є підстави говорити не тільки про культурну близькість германців, які заселили Англію, але й про їхнє відносно змішане розселення, хоча – й тут Беда мав рацію – на окремих територіях переважали переселенці різної племінної приналежності [71, с. 20]. Найбільшу своєрідність як в культурі, і так і в соціальній структурі суспільства проявляв лише Kent.

Стирання племінних відмінностей, які вже за часів Беди, мабуть, відчувалися мало, підготувало ґрунт для порівняно швидкого формування єдиної культури на всьому просторі, зайнятому германцями. Сам Беда, при всьому його прагненні до точності, використовує етноніми «англи» і «сакси» як взаємозамінні, а свою «Історію», що охоплює всі англо-саксонські королівства, називає історією «народу англів». Наприкінці IX ст. король Альфред Великий, представник західносаксонської (уессекської) династії, що об'єднала більшу частину Англії під своєю владою, називає свою мову «англською» (англійською), а своїх підданих – мешканців Кенту, Уессеку, Мерсії і Східної Англії – «англами» [109, р. 32].

Отже, англосаксонське завоювання Британії було тривалим складним процесом. Протистояння між бриттами та англосаксами в V ст. було боротьбою між римською імперією та варварами, які завойовували її, проте у VI ст. характер протистояння перетворився на сутички між самостійними бриттськими королівствами і такими ж королівствами англосаксів, що з'явилися внаслідок розпаду постримської Британії на численні удільні незалежні держави, в яких англосаксонські загарбники заснували свої власні королівства. Впродовж V-VII ст. в ході англосаксонського завоювання існували принаймні три фази. Перша фаза, що послідувала після виведення римських легіонів з Британії, характеризувалася використанням військових загонів варварів, які служили найманцями в арміях британських королів як допоміжні війська. Ветеранам було роздано землі для поселень, вони закликали до Британії своїх побратимів та родичів, ті прибули зі своїх споконвічних земель і приєдналися до них. Друга фаза, що відбувалася під

47

час спустошення варварами Римської імперії, охарактеризована масовими вторгненнями вже цілих племен, які прибували до Британії зі збройною силою та підпорядковували значні області країни. Потрясіння від зустрічі з іншою культурою завдало травми, знищивши самородну кельтсько-романську культуру, замінюючи її на чужу культуру англосаксів.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ АНГЛОСАКСОНСЬКИХ КОРОЛІВСТВ

Військово-колонізаційний характер переселення германців на Британські острови визначили особливості економічного освоєння нових земель, їхнього політичного устрою, соціальної структури суспільства. Під проводом вождів (у латиномовних джерелах їх зазвичай називають гех – «король»), які мали організовану військову силу – дружини, у боротьбі з місцевим населенням та іншими групами переселенців формувалися невеликі територіальні об'єднання [71, с. 21].

Початковий період формування дрібних англосаксонських етнополітичних утворень (першого часу їх було близько 1000) відображено в топонімах, що закінчуються на -ing, -ingas (мн.), -ing-ham, які часто включали імена засновників чи знаменитих лідерів цих громад [72, с. 89]. У процесі подальшого завоювання ці дрібні об'єднання англосаксів могли згрупуватися у більші, так звані «локальні гегемонії» (ранні королівства), на чолі яких опинялися лідери найсильніших об'єднань, які контролювали сусідні германські спільноти та захоплювали нові бриттські території, часом переймаючи постримські символи влади (наприклад, штандарти чи архітектурні споруди) [68, с. 15].

Близько 600 р. вимальовується ще досить невиразно картина політичного поділу освоєних германцями земель. З'являються свідчення про існування приблизно 14 «королівств», 10 з яких розміщувалися в південній Англії. Серед них провідне становище займали саксонські переважно Уессекс і Ессекс, англійські Мерсія та Східна Англія, ютський Кент. На півночі виділяється Нортумбрія. Ранні англійські «королівства» – це не племінні, а територіально-політичні утворення. Проте їхня нестабільність, неупорядкованість влади та відсутність розвиненої системи управління, яка лише виробляється у цей період, не дозволяють говорити про них як про держави, що склалися. Це були ранньодержавні утворення – політії, які

отримали в історичній літературі назву варварських королівств або дружинних держав та типові для періоду, перехідного від племінної до державної організації спільноти [71, с. 21].

Впродовж VII-VIII ст. між королівствами тривала безперервна боротьба за верховенство. Вони то розширювалися, поглинаючи слабших сусідів, то знищувалися сильнішим противником, своєю чергою включали в свою сферу впливу. До IX ст. політичне становище дещо стабілізується: остаточно зникають такі об'єднання, як Ліндсей, Дейре та ін. На території південної та середньої Англії виділяються сім королівств. Поширена в популярній і науковій літературі концепція гептархії, або «семикоролів'я» (від грецьких слів *hepta* – «сім» і *arche* – «влада»), виникла в англійській історичній традиції значно пізніше самих англосаксів і висходить до тексту «Історії англів» Генріха Хантінгдонського – архidiaкона Хантінгдона. В основі його уявлень, як і практично будь-якого середньовічного історика, лежав провіденціалізм, тобто ідея про те, що історичним процесом керує божественна Воля. Вже на початку I книги він дає своєрідний план свого твору, перераховуючи п'ять «страт», які Бог послідовно обрушував на Британію за гріхи її мешканців: завоювання римлян, піктів та скотів, англів та саксів, данів та норманів [12, с. 55-56]. Сама ця ідея, зрозуміло, аж ніяк не оригінальна, вона неодноразово фігурує у Старому Завіті (книга Левит) [7, с. 133], звідки її запозичили також, зокрема, Гільда Премудрий та Беда Досточтимий.

Проте провіденціалістські уявлення були скоріше формальним, ніж фактичним початком «Історії англів». Набагато більшого значення, наскільки ми можемо судити, для Генріха мала інша, суто світська тема – процес формування єдиного королівства (*regnum*). Реалізація такого підходу до історії вимагала від Генріха чіткого відбору і впорядкування матеріалу. Одним із наслідків прагнення до упорядкування стала сформульована в «Історії англів» концепція англосаксонської «гептархії» (тобто співіснування в ранній англосаксонській період 7 королівств: Уессексу, Ессексу, Сассексу,

50

Кенту, Східної Англії, Мерсії та Мерсії (див. додаток № 1)), яка проіснувала в історіографії до другої половини XX ст. [73, с. 31] Слід зазначити, що Генріх отримав «заповітну» цифру 7 (ймовірно, обрану не випадково) шляхом досить суттєвих натяжок: зокрема, він ігнорував добре йому відомий (в 9-й книзі Генріх писав, що зусиллями короля (Освальда, правителя Східної Англії у 870-х рр.), королівства Дейри і Берніції, які раніше були розділені, об'єднались і стали єдиним народом) [12, с. 453] і прямо зазначений у Беди факт, що Берніція і Дейра досить довго існували як самостійні королівства, а Сассекс, навпаки, дуже недовго зберігав незалежність [73, с. 32].

У сучасних дослідженнях ситуація бачиться набагато складнішою, і не тільки тому, що кількість територіально-племінних утворень на території сучасної Англії період з V по XI ст. не була однаковою і не дорівнювала символічному для середньовічної культури числу сім. У «Племінному розписі» («Tribal hidage») – документі, складеному між VII-IX ст. перераховано 34 етнотериторіальних утворення з відповідною площею займаних земель.

«Розпис» є переліком 34-х англо-саксонських областей (королівств/племінних об'єднань) на південь від річки. Хамбер (тобто, крім Нортумбрії) із зазначенням їхнього розміру в гайдах. У редакції А (і, вочевидь, в архетипі) пункти переліку є збірними назвами жителів тієї чи іншої місцевості (у родовому відмінку множини), за якими слідує кількість гайд (наприклад: «[У] східних саксів сім тисяч гайд») [34, с. 65].

У «Розписі» перераховані як зовсім невеликі області (деякі з них навіть не піддаються чіткій локалізації), і такі королівства, як Мерсія, Уессекс, Кент тощо. Центром «ментальної карти» автора була Мерсія. Виклад матеріалу в «Розписі» починається з «Мерсійських земель ... які спочатку називали Мерсією» (30 000 гайд – мабуть, історичне ядро Мерсії в середній течії р. Трент). Далі мова йде про невеликі області її периферії (від 300 до 7000 гайд кожна). Наприкінці переліку названо кілька великих королівств, розташованих на схід і південь від Мерсії: Східна Англія (30 000 гайд),

51

Ессекс (7000), Кент (15 000), Сассекс (7000) і Уессекс (100 000). У редакції А є також дві сумарні цифри: для перших 19 областей (66 100 гайд) і для всього списку (242 700 гайд) [34, с. 66].

Деякі з них виявилися більш стабільними та займали велику територію, інші швидко зникли з історичної сцени. Кордони між «королівствами» були дуже умовними і мінливими, визначалися, з одного боку, ареалом розселення племен, що мігрували в Англію, а з іншого – консолідацією або, навпаки, дисперсією влади конкретних династій.

Ідею поділу Англії у давнину на сім королівств сучасні історики успадкували від антикваріїв XVI ст., які спиралися, своєю чергою, на середньовічних авторів. У 1568 р. Вільям Лембард надрукував у своїй книзі «Archaioponia, sive de prisicis anglorum legibus» карту із зображенням семи королівств, а в 1575 р., коли ця карта була передрукована в праці Олександра Невіла «Про безумства норфолкців під проводом Кетта» (історія повстання 1549 р. під проводом Роберта Кета), на ній вперше з'явилося слово Heptarchy, яке середньовічні історики ніколи не вживали [74, с. 158]. Набагато раніше, у XIII ст. хроніст з монастиря Сент-Олбанс Матвій Паризький (який був також непересічним мініатюристом і картографом) створив дві графічні ілюстрації ідеї про сім королівств: в «Скороченні хронік» («Abbreviatio chronicarum») Англія представлена у вигляді кола, розділеного на сім сегментів, у Великій хроніці («Chronica maiora») – у вигляді квітки з сімома пелюстками, в центрі якого зображений король Альфред, названий «protomonarcha angliae» [17, с. 143].

Як переконані дослідники, першим ідею поділу Англії на сім королівств сформулював в першій половині XII ст. Генріх Хантінгдонський у своїй «Історії англів». Він ґрунтувався на «Церковній історії народу англів» Беди Досточтимого та «Англосаксонської хроніки», проте в жодному з цих джерел не стверджувалося, що королівств було саме сім, зокрема, Беда так описував поділ сучасної йому Англії: «Жителі Кента та Векти [острова Уайт] походять від ютів, як і мешканці земель навпроти острова Векти в провінції західних

саксів, яких досі називають народом ютів. Від саксів... походять східні сакси, південні сакси та західні сакси. Крім цього, з країни англів... вийшли східні англи, середні англи, мерсійці і народ нортумбрії...» [5, с. 25-26]. Відразу впадає в око одна фундаментальна відмінність Бѣди від істориків англо-нормандської епохи: нортумбрійський монах говорив про племена, тоді як усі пізніші автори про королівства [74, с. 159].

Інші середньовічні історики, ґрунтуючись на тих же джерелах, приходили до інших висновків про кількість королівств у ранній Англії: наприклад, Вільгельм Мальмсберійський називає чотири «головні» (Кент, Уссекс, Нортумбрія та Мерсія) та два «менші» (Ессекс і Східна Англія) королівства [9, с. 390]. Автор трактату «Про прихід саксів» перераховує королів Кента, Уссексу, Ессексу, Мерсії, Східної Англії, Берніції та Дейри (королівств, що згодом об'єдналися в Нортумбрію). Ордерік Віталій стверджував, посилаючись на авторитет Беди та Гільди, що після завоювання Британії англи заснували там п'ять королівств, проте не повідомляв їх назви [74, с. 160].

Але саме уявлення про сім королівств, сформульоване Генріхом Хантінгдонським, стало панівним у наступній історіографії. Сталося це, мабуть, з кількох причин. По-перше, безсумнівно, далася взнаки пристрасть середньовічних авторів до нумерології та числової символіки, в якій сімка була однією з найбільш значимих та «улюблених» цифр [74, с. 160]. Відіграло свою роль і те, що Генріх створив дуже впорядкований та порівняно компактний опис англійської історії, який активно читали і копіювали, а й використовували у пізніших компіляціях. Крім того, ця концепція виглядала найбільш стрункою і виваженою: три королівства англів (Нортумбрія, Мерсія та Східна Англія), три – саксів (Уссекс, Суссекс, Ессекс) та одне – ютів (Кент). Найслабшим пунктом цієї концепції було включення до числа королівств Суссекс, оскільки в джерелах згадувалося лише два або три його правителі, споріднені зв'язки між якими були невідомі [74, с. 160]. Навпаки,

Нортумбрія тривалий час була поділена на два самостійні королівства – Дейру і Берніцію, в яких правили власні династії.

Є свідчення, що деякі автори досить швидко сприйняли схему Генріха Хантінгдонського, віддаючи їй перевагу над іншими. Альфред з Беверлі, який писав на поч. 1150-х рр. в 6-й книзі своєї «Історії про королівські діяння» взяв за основу матеріал із вступної частини до Хроніки Іоанна Вустерського, до якого, проте, вважав за потрібне додати запозичений з «Історії англів» Генріха Хантінгдонського короткий розповідь про заснування Еллою королівства Суссекс [75 а, с. 146]. У створеній в Даремі в 1160-ті рр. другій версії трактату «Про прихід саксів» до переліку «Перших королів» окремих англосаксонських королівств було додано і безіменного «першого короля Суссекса» [75, с. 309]. Очевидно, остаточно уявлення про сім англосаксонських королівств закріпилося в історичній традиції під впливом авторів із Сент-Олбанс (зокрема згадуваного вище Матвія Паризького), які були знайомі як з «історією англів» Генріха Хантінгдонського, так і з трактатом «Про прихід саксів».

З концепцією «гептархії» довгий час тісно пов'язувалося уявлення про «бретвальду» – монарха, чия влада охоплювала всі сім королівств. Головним джерелом цієї ідеї була згадка Бедою семи правителів, які мали «верховну владу» над землями на південь від Хамбера. До них він включив короля південних саксів Еллу, короля західних саксів Кеавліна, короля Кента Етельберта, короля східних англів Редвальда та королів Нортумбрії Едвіна, Освальда та Освіу [5, с. 53].

У погодній статті за 827 (правильно – 829 р.) в «Англосаксонській хроніці» до цього списку було додано короля Уссексу Егберта, який був восьмим королем, який був бретвальдою [3, с. 64]. Як вже зазначалося в першому розділі, серед науковців немає єдності навіть щодо перекладу слова «бретвальда», не кажучи вже про його політичне наповнення (якщо таке взагалі було). Однак не підлягає сумніву, що деякі англо-нормандські історики сприйняли ці два фрагменти як свідчення існування у ранній

англосаксонський період особливого інституту «верховного короля». Наприклад, той же Генріх Хантінгдонський, ґрунтуючись, очевидно, на власній уяві, прагнув показати існування військово-політичного союзу окремих правителів англосаксів під час завоювання ними Британії. Так, за його твердженням, у 508 р. проти короля бриттів Натанлеода боролася ціла коаліція, що включала не тільки короля Уессексу, а й усіх інших англосаксонських вождів, які прибули на той час у південну частину Британії: «зібралася там усе військо Британії, а Кердік отримав допомогу перед важким боєм від короля кантуаріїв Еска, від великого короля Суссекса Елли та від Порта та його синів, які нещодавно прибули; і він вишикував для битви два війська» [12, с. 107]. Водночас, у відповідній статті «Англосаксонської хроніки» йдеться про битву з Натанлеодом лише короля Уессексу Кертіка та його сина [3, с. 49].

Таким чином, саме в історіописанні англо-нормандської епохи на основі прочитаних під особливим кутом «Церковної історії» Беди та «Англосаксонської хроніки» почало формуватися уявлення про специфічну «співдружність» ранніх королівств англосаксів, що досі впливає на історичну науку. На жаль, нові дослідження показали штучний характер цієї стрункої концепції. І етнічний склад завойовників, і політична структура Англії в ранньосередньовічний період виявилися набагато складнішими і строкатими, ніж це було прийнято вважати раніше. Проте ідея англосаксонської «гептархії» на чолі з «бретвальдою» залишається реліктом середньовічних історичних уявлень, що особливо живе у науково-популярній та навчальній літературі [74, с. 161].

Деякі з цих королівств виявилися більш стабільними та займали велику територію, інші швидко зникли з історичної сцени. Кордони між «королівствами» були дуже умовними і мінливими, визначалися, з одного боку, ареалом розселення племен, що мігрували в Англію, а з іншого – консолідацією або, навпаки, дисперсією влади конкретних династій.

Форми організації англосаксонських королівств демонструють широке поширення бінарних структур та доменіальних королівств. Подібні складні форми відображали, мабуть, племінні структури, що зберігалися з підпорядкуванням старших і молодших груп. Спадкування верховної влади відбувалося не так у рамках одного сімейства (дотримання патрилійного принципу було епізодичним), скільки в межах більш широкого старшого роду. Ще одним критерієм, що визначав самобутність англосаксонських королівств, була нерівномірна інтеграція британського населення.

Кент вважається першим англосаксонським королівством на території Британії. Топонім *Santia* – догерманський, був відомий античним географам, так само як і топонім *Durovernum cantuarorum* – столиця регіону, майбутнє місто Кентербері. Вже Цезар відзначав існування у Кенті інституту монархії [10, с. 109]. Кент був інтегрованим кельтським королівством з сильними континентальними зв'язками (плем'я белгів), а його назва, яка не змінилася до сьогоднішнього дня, була відома континентальним саксам. Беда Досточтимий підкреслює першорядний статус Кента як першого королівства, що було завойоване германцями, а згодом як першого германського королівства, що прийняло християнство. Кентський етногенетичний міф, який виводить германську монархію до вождів завойовників Хенгіста і Хорси, досить повно відображений у наративних джерелах (Беда, Ненній), проте його відповідність реальним подіям проблематична. Після германської експансії Кент заселило плем'я ютів. Після правління Ерменріка, першого кентського короля, реальність якого підтверджується, його син Етельберт (бл. 589-бл. 616) приводить королівство до вершини розквіту (Кент зберігав вплив серед інших германських королівств аж до кінця VII ст). За часів Етельберта було кодифіковане кентське звичаєве право, у якому видно сильний франкський вплив [25]. За повідомленням Беди [5, с. 30], Етельберт досягає статусу «бретвальди», і в силу пізніших імперських конотацій його особистість та діяльність сильно міфологізована. Етельберт уклав шлюб із франкською принцесою і прийняв християнство [5, с. 30]. Династичні та

56

торговельні зв'язки з державою Мервінгів, що зміцнювалися протягом всієї історії Кента, а також близькість до моря забезпечували матеріальне процвітання і авторитет королівства. У певній перспективі Кент можна вважати периферією франкського світу [59, с. 47]. З франкських володінь була запозичена специфічна модель подвійного монастиря (громади братів і сестер існували спільно під предстоятельством аббатиси). У королівстві існували відразу два сакральні центри – Кентербері та Рочестер. Це дозволило вченим зробити висновок про формування королівства з двох родів, а генеалогії кентського королівського дому вказують на існування «подвійної монархії», в якій «старший» за статусом король правив у Кентербері, а «молодший» у Рочестері. З часом дві «провінції» не тільки не об'єдналися, навпаки, автономізувалися, увійшовши до складу Уессексу як два окремі графства. У 825 р. Кент потрапив під сильний вплив Уессексу, а в 858 р. остаточно ним абсорбувався [76, с. 38].

Топонім «Мерсія» не був похідним від племен, які населяли дану територію. Територія в центральній Англії була заселена групою східних англів (їх континентальну прабатьківщину Беда локалізував в *angulus* – частині Германії між областю розселення саксів і ютів), які сприймали цей регіон як «пограниччя», або «марку» (*maerca* або *muerc* староанглійською). На відміну від інших англосаксонських королівств, Мерсія не мала виходу до узбережжя, що передбачало тимчасовий проміжок між висадкою англів на острові та початком формування королівства [33, с. 29]. Джерела по ранньому періоду існування королівства не надто численні (зокрема, відсутні ранні королівські генеалогії), але дозволяють зробити висновок про консолідацію англійського королівства наприкінці V ст. Королівський дім Мерсії (Іклінги) виводив своє походження від Ікеля, який правив за п'ять поколінь до Пенди (пом. 655), а зрештою до загальногерманського божества Водана. Першим королем Мерсії, однак, названий язичник-воїн Пенда, який убив принаймні двох нортумбрійських королів і сам загинув від руки короля берніційської династії Освіу.

Мерсія, як і її північний сусід Нортумбрія, пережила період активного територіального розширення, у результаті якого сформувалася дуже специфічна структура королівства. Його первісне ядро, розташоване у басейні р. Трент, володіння старшої гілки правлячого роду, поступово розрослося, силою підпорядковуючи собі прикордонні англійські королівства (Хвіссе, Магонсеті /або Вестерна/, Пексет, Реоценсет). Члени численного королівського дому правили переліченими вище «провінціями», які набували статус доменіальних володінь королівства Мерсії. Окремий випадок представляло королівство Хвіссе, в якому на момент підпорядкування Мерсії вже протягом п'яти поколінь правила власна династія, споріднена з королями Берніції. Це дозволило Хвіссе зберегти більшу порівняно з іншими королівствами автономію. В результаті Мерсія була складним територіальним утворенням, в якій центр був оточений неоднорідною периферією «сателітів». У VIII ст. описані вище доменіальні володіння остаточно перестають називатися королівствами, еволюціонуючи в автономії нижчого статусу, що керувалися елдорменами, яким король делегував свою владу [61, с. 39].

Мерсія довше за інших залишалася язичницьким королівством. Лише 653 р. син Пенди Пеада прийняв хрещення, проте християнізація населення завершилася лише наприкінці VII ст., яке стало періодом піднесення Мерсії, особливо протягом двох наступних один за одним правлінь Етельбальда (716-757) та Оффи (757-796). За словами Беди, їм підкорилися всі королівства півдня Англії (включаючи Уессекс, Ессекс і Кент) [5, с. 35], за винятком британського Корнуолла. Таким чином королі Мерсії претендували на гегемонію у південній частині Британії та статус верховного короля. Етельбальд використовував титул rex *Britanniae*, а Оффа – rex *Anglorum*, що, в їхньому розумінні, відповідало поняття «бретвальда». Мерсійці підкорили собі Лондон, що дозволило їм активізувати торгівлю, зокрема і з імперією Карла Великого. Найвідомішим проектом правління Оффи стало визначення кордону між германцями і бриттами, що втілювалося в спорудженні вала Оффи

по всьому прикордонні Мерсії і Уельсу. Зведення валу, рову та пограничних фортів вимагало мобілізації значних ресурсів.

Впродовж IX ст. за владу в Мерсії конкурували кілька родин, споріднених з королівським домом, яким, незважаючи на розселення скандинавів у східних і західних частинах королівства, вдавалося зберегти багато здобутків Оффи. Однак у перші два десятиліття Мерсія поступилася першорядними позиціями Уессексу [94, с. 25].

Нортумбрійське королівство виникло внаслідок злиття королівств Берніція і Дейра, кордон між якими пролягав по р. Тис. Засноване англами королівство Берніція з кінця VI – початку VII ст. існувало на землях британського королівства Брінейх за панування англійської династії (англи адаптували британську назву; у королівстві повсюдно збереглася британська топоніміка). Етнічний склад королівства Дейра більшою мірою, ніж Берніція, був у V ст. трансформований германськими переселенцями. Дейра межувала з більш південними германськими королівствами, зокрема з Мерсією, союз з якою використовувався для протидії берніційській династії. Король Берніції Етельфріт (592-616), який вигнав спадкоємця Дейри, правив одночасно Берніцією і Дейрою (датою приєднання Дейри вважається 604 р.), його змінив Едвін, король Дейри, а після загибелі останнього в 633 р. правління двома англійськими королями дому Берніції (Освальд та його спадкоємці). Бінарний характер королівства та династична конкуренція будинків Берніції та Дейри давалася взнаки аж до початку VIII ст. Домінуючим у Нортумбрії виявився берніційський (і, відповідно, більшою мірою зберіг наступність з британським минулим) компонент, багато в чому визначив етнокультурну своєрідність королівства. За часів королів Освальда (634-642) та його брата Освіу (642-655) Нортумбрія досягає свого розквіту. Важливим елементом у цьому стала конкуренція (зокрема й військова) з Мерсією за впливом на сусідні англосаксонські королівства (зокрема, королівство Ліндсі) [94, с. 25].

Освіу завдав поразки мерсійцям і представникам королівського дому Дейри, які приєдналися до них, і вбивав короля Пенду в 655 р., таким чином

підкоривши своїй владі королівство Мерсія. Дім Освіу включився до південноанглійської політики через укладення династичних шлюбів, церковну місію (заснування дочірніх нортумбрійських чернечих громад на півдні Англії) та торгівлю. У 650-х рр. Нортумбрія досягла максимального територіального панування, створивши свого роду «пояс» острова Британія. У VIII-IX ст. нащадки Освіу зберігали за собою нортумбрійський престол, але майже півтора століття, до 867 р., представники цієї берніційської династії занурилися у боротьбу спадкування престолу, не встановивши чіткого порядку успадкування. Певна дисперсія королівської влади призвела до зміцнення авторитету церковних інститутів, насамперед монастирів, що контролювалися нортумбрійською знаттю. Церква отримувала від королівського дому землі за умов бокленду (передача землі, закріплена в хартії), стаючи впливовим землевласником. Занепад Нортумбрії спровокували скандинавські атаки на обидва узбережжя. У 866/67рр. скандинави захопили Йорк, а Нортумбрія розпалася на три частини. Землі на південь від Тиса контролювали скандинави, землі між Тайном і затокою Ферт-оф-Форт зі столицею в Бамборо залишилися під владою англосаксів, а Камбрія потрапила у залежність від королівства Стратклайд.

В умовах незначної кількості правових і документальних джерел саме з Нортумбрією пов'язана багата наративна, поетична і агіографічна традиція, переважно латинська, що розквітла у VIII ст. Головними її осередками були монастирі на о. Ліндсіфарн і в Вермут-Ярроу (братом цього монастиря був Біда Досточтимий), подвійний монастир у Вітбі, абатисами якого були представниці нортумбрійського королівського Йорку (з 735 р. – архієпархія). Саме перу Беди належить образ єдиної Нортумбрії, країни християнських королів та святих [52, с. 67].

З Уессексом пов'язане друге за обсягом і значимістю джерело з історії донормандського періоду – «Англосаксонська хроніка», створена при дворі короля Альфреда, а також різноманітні агіографічні та поетичні тексти. Крім наративних джерел картину доповнюють закони Іне та Альфреда, а також

60

значна кількість королівських хартій. Велике значення мають джерела, що створювалися поза межами Уессексу, які не тільки висвітлюють події ранньої історії Уессексу (текст Беди), але й допомагають оцінити редакторські зміни, внесені в уессекські пам'ятки (зокрема, королівські генеалогії) при Альфреді.

За повідомленням «Англосаксонської хроніки», початок королівству західних саксів поклали Кердик і його син Кінрік, які висадилися в Англії в 495 р. [3, с. 49], проте вивчення так званих англійських зборів генеалогій змусило істориків віднести дату висадки до 532 р., а створення королівства – до 538 р. Незалежно від датування, в рамках етногенетичного міфу Кердік та Кінрік вважаються засновниками короля Уессекського дому. До VIII ст. група саксонських племен, що розселилася у верхів'ях і середній течії Темзи, називалася також гевіссе (для Беди терміни «гевіссе» [5, с. 50] (герм. «вірні», «надійні») і «західні сакси» були взаємозамінними) [52, с. 56]. Складність інтерпретацій топонімів та археологічних даних для розмежування ареалів розселення західних, східних та південних саксів полягає у лінгвістичній та культурній близькості цих племен. Вирішальний етап в еволюції від гевіссе до королівства західних саксів пов'язаний з правлінням Кедвалли (685-688). Кедвалла підпорядкував собі західних та південних саксів, а також ютські племена на острові Уайт та у південному Гемпширі. При цьому він знищив спадкоємців династій, що там правили, і уессекська династія стала лідером усіх саксонських племен. Іне сприяє зміцненню церковних структур на землях Уессексу, християнізація якого, що почалася в 635 р. з хрещенням короля Кінегільса, залишалася поверховою [69, с. 101]. Дослідники припускають, що в Уессексі до VIII ст. король міг розділяти владу з субкоролями (subreguli), які походили з бічних гілок уессекського будинку, статус яких, однак, був значно нижчим. Субсидіарний характер королівської влади остаточно зник до 700 р. Той факт, що за винятком Кедвалли та Іне особи уессекських правителів не були примітними, свідчить на користь версії про те, що правління не було одноосібним і жоден з королів не займав

61

домінуючої позиції. Іне відмовився від інституту subreguli, замінивши його інститутом елдорменів [68, с. 15].

Для управління державними справами англосаксонські королі в VI-VIII ст. мали дві основні установи. Першою з них був його власний двір, у якому зосереджувалися усі галузі управління; другою – представники світської та духовної знаті, які періодично збиралися на свої ради. При цьому передбачалося, що королівський двір, перш за все, займався повсякденною управлінською рутиною, у той час як зібрання членів ради знаті (уїтанів) відіграло головну роль при вирішенні найважливіших питань та у визначенні урядової політики.

Англосаксонський королівський двір досить тривалий час зберігав риси дружинної спільноти, згуртованої відносинами особистої вірності та ообов'язку. Однак разом із цим протягом VI-VIII ст. королівський двір у англосаксів зазнавав деяких змін. Як тільки королівська влада вже досить інституалізувалася, дружинники (первинний королівський двір – оточення) почали надавати допомогу королю в плані здійснення його владних повноважень, виконуючи адміністративні доручення свого пана, беручи участь у його військових походах [88, с. 320].

Походження королівського двору як владного інституту і найважливішого елементу центральної адміністрації в англосаксонській державності, було тісно пов'язане з характером еволюції королівської влади, що виросла з влади військового ватажка. Спочатку найближче оточення такого вождя – дружина – мало воєнізований характер і було зкріплене узами особистої відданості, взаємовиручки та обов'язку. Поступово (коли саме, однозначно визначити не можна) дружина трансформується у королівський двір, тобто. відбувається внутрішній розподіл функцій (спеціалізація): від утилітарних (прислуга) до адміністративно-управлінських (власне придворні) [40, с. 17].

Напередодні нормандського завоювання територія Англії ділилася на ерлства, на графства, а графства – на сотні. Справи сотні вирішувалися на

62

народних зборів сотні, на яких головну роль відігравали (з IX ст.) 12 старших тенів – найповажніших і найбагатших представників громад, які входили до цієї сотні. Декілька сотень об'єднувалися в графства, які часто були самостійними королівствами, а потім втратили свою незалежність. Справи графства вирішувалися народних зборах графства – фолькмоті. Особливого значення мала судова функція таких зборів. Графство очолював елдормен. Декілька графств становили королівство [94, с. 28].

Ця система зародилася в Уессексі за часів Альфреда Великого (871-899), а до кінця правління Етельреда II (978-1016) поширилася на більшу частину країни. Однак говорити про те, що в доальфредівську епоху не було кількох рівнів управління, також не можна: «верхній поверх» був відсутній, його місце займав «середній» у вигляді окремих королівств, які згодом стали графствами чи ерлствами в об'єднаній державі [94, с. 29]. Контроль за справами локальних спільнот здійснювався на основі мережі королівських садиб (tun) та емпоріїв (wic, port), що знаходилися під управлінням королівських агентів (герэф, елдорменів, єпископів). Їхнє існування і археологічно, і письмово фіксується з початку VII ст. Це означає, що вже тоді англосаксонські політії мали як мінімум дворівневу організацію, властиву вождівствам [94, с. 29].

Як писемні, так і археологічні джерела свідчать, що у VI ст. англосаксонське суспільство мало яскраво виражену соціальну стратифікацію, що знайшла, зокрема, вираз вже у першій кодифікації права – «Законах Етельберта», які виділяли у суспільстві привілейовану верхівку у складі короля, духовенства та його людей (ерлів), рядових вільних (керлів) та осіб, які належали до однієї з кількох градацій невільних [25, с. 64]. Еліта приймала закони, обирала або усувала від влади королів. Так що можна зробити висновок, що ця ознака ранньої держави сформувалася однією з перших [55, с. 29].

У VII-VIII ст. король ще виглядав як член племені, хоча вже наділений високим соціальним статусом. Так, широку популярність має випадок,

описаний Бедою [5, с. 26], коли за вбитого члена королівського дому західних саксів Мула було виплачено вергельд, як це робилося по відношенню до будь-кого з його одноплемінників, тільки дуже великий. За аналогією з іншими спільнотами, що перебували на стадії переходу до ранньої державності, про наявність ідеології реципрокності (залежність авторитету людини від її заслуг перед суспільством) можна судити позбудівництву монументальних (у масштабах світу західноєвропейських варварів) поховальних споруд – курганів на кшталт того, що був розкритий археологами в Саттон-Ху. Створений швидше за все саме у VIII ст. епос «Беовульф» змальовує образ короля як дарувальника перстнів, який перебуває в особливих відносинах зі своєю дружиною і народом [6, с. 140]. Але вже у VIII ст. під впливом Церкви почалася сакралізація особи короля та королівської влади, що знайшло відображення в іконографії та титулатурі правителів Мерсії Етельбальда та Оффи [88, с. 321]. У правління останнього в Англії вперше було проведено помазання на царство, яке остаточно увійшло в політичну практику у IX ст. У 973 р. вперше було проведено церемонія коронації. За Альфреда Великого в Англії була введена клятва вірності на зразок тієї, що практикувалася у Каролінгів, а праві виникло поняття зради королю. На рубежі X-XI ст. завдяки працям богословів Ельфріка та Вульфстана сформувався справжня доктрина королівської влади, ярмо якої піддані невправі скинути [42, с. 216]. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що за цим показником англосаксонське суспільство переступило поріг ранньої державності вже VII ст., а до початку XI ст. воно цілком може вважатися таким, що володіє його розвинутою формою [81, с. 136].

Нам дещо відомо про податкову систему англосаксонського суспільства на ранньому етапі його розвитку. Ми знаємо з документа, відомого в історіографії під назвою «Tribal hidage», що територія більшості королівств та племен у VII-VIII ст. було оцінено у гайдах (домогосподарствах, дворах), які були головною одиницею оподаткування. Мета складання даного документа – облік данини, що стягувалась на користь бретвальди з інших

областей держави. На користь короля йшли судові штрафи та торговельні мита, отримувач вів дохід і у вигляді ренти від залежного особисто від нього населення [34, с. 68]. У середині VIII ст. в Мерсії були встановлені повинності, відомі в історіографії як *trinoda necessitas*: будівництво (ремонт, утримання) мостів та доріг та служба у війську. За часів Альфреда Великого та його наступників вони розвинулися у загальну повинність будувати, утримувати та обороняти бурги. Приписані до них території стали основою формування графств. В часи Едгара, завдяки регулярному оновленню монетного карбування, фактично було запроваджено прибутковий податок у вигляді мита, яке сплачувалось під час карбування. За Етельреда II було впроваджено корабельну службу (обов'язок споряджати корабель з певної кількості гайд або виплачувати вартість його спорядження), а також податок на утримання армії (*heregeld*), що стягувався щорічно з певної кількості землі. Дослідникам не відомо, наскільки добровільними були податки і повинності у VII–IX ст. Титул із законів Іне (688–725), який вводив штраф за неявку до війська [24, с. 68], підказує думку, що не завжди [54, с. 267]. У X–XI ст. оподаткування вийшло на зовсім новий рівень, набувши регулярного характеру, зовсім не можна порівняти з тим, що існувало на той у момент будь-якої європейської країни, за винятком Візантії. Підсумок цього пункту можна підбити наступний: вже у VIII–IX ст. у сфері оподаткування ми маємо справу з явними ознаками ранньої держави, а до кінця англосаксонської доби сформувалася система, характерна для більш розвиненої його форми [54, с. 268].

У роки правління Едуарда Сповідника (1042–1066) апарат управління включав вищих аристократів та князів Церкви (уїтанів), членів королівської ради (уїтенагемоту), клерків канцелярії, придворних, королівських посланців, шерифів, місцеву аристократію (тенів), що входила до рад графств, сотників і десятників, які несли під керівництвом шерифів поліцейську службу на низовому рівні. У цьому крім невеликого числа службовців канцелярії професійних бюрократів у ньому не було. Всі інші були залучені до

адміністративної діяльності з свого соціального статусу. Щодо періоду до X ст. джерела містять дуже мало відомостей. Очевидно, що як такого центрального апарату управління не було: король спирався на найвище духовенство та своїх родичів, що були одночасно його придворними та правителями окремих областей (елдорменами).

Про соціальний статус гереф, які керували королівськими маєтками і торжищами, сказати щось складно. Навряд чи вони були членами королівського роду, швидше за залежними від короля людьми. В будь-якому випадку, картина відповідає швидше розвиненій формі вождівства, ніж ще більш примітивного типу політичної організації [55, с. 29].

Таким чином, за сукупністю ознак, англосаксонські політії VII-VIII ст. поза всяким сумнівом слід визнати найбільш розвиненими формами вождівств, деякі з яких (Мерсія, Уессекс) протягом VIII-IX ст. набули рис ранньої держави [81, с. 139].

Військовий характер завоювання зумовив також різке посилення влади вождя. Перша згадка про королів германців міститься, як відомо, у Тацита, який розглядає існуючу у них королівську владу, швидше, як виняток, ніж правило. З іншого боку, його повідомлення змушують припустити, що у I ст. н.е. в окремих, особливо у східних та північних германських народів існували деякі протодержавні утворення на чолі з королями, які ділили владу з військовими вождями. «Король або вождь» першими беруть слово на народних зборах, але при цьому керують швидше силою авторитету, ніж у вигляді наказу. Королеві частково дістаються штрафи за правопорушення; він також бере участь у відправленні релігійного культу [27, с. 357-358]. Таким чином, в описі Тацита влада германського короля представляється зовсім на монархічною і деспотичною, а, насамперед, традиційною та релігійною. Водночас весь контекст викладу римського історика наводить на припущення про те, чим далі той чи інший германський етнос розташовувався від кордонів Імперії, то сильнішою була влада короля [40, с. 14].

Навряд чи є підстави сумніватися в тому, що північно-західні германці, у тому числі англосакси, були знайомі з інститутом королівської влади ще в період їхнього перебування на історичній прабатьківщині. Навіть через багато століть після завоювання Британії вони продовжували зберігати пам'ять про королів, які керували ними на континенті, зокрема про короля Оффу, який жив за дванадцять поколінь до свого знаменитого мерсійського нащадка та тезки [8, с. 16-17]. Сказане не виключає, проте, те, що в окремих англосаксонських племен існували інші форми політичного устрою. Так, за повідомленням Беди Досточтимого, у найближчих родичів англосаксів – континентальних саксів, або «старих» саксів, як він їх називає, королівська влада не набула поширення. Замість королів вони мали цілу низку вождів, яких Беда характеризує латинським терміном *satrapae*: «давні сакси не мають короля, але тільки кілька сатрапів, які управляють народом і у випадку війни кидають жереб, підкоряючись на час війни тому, на кого він падає. Коли ж війна скінчиться, вони знову стають сатрапами, рівними за владою» [5, с. 191]. Щоправда, слід враховувати, що зауваження Беди відноситься до кінця VII – а початку VIII ст.; якою була ситуація з королівською владою у «старих» саксів до цього, нам невідомо [40, с. 14].

Не викликає сумніву і той факт, що перші англосаксонські королі отримували свій титул по праву народження, про що свідчить сама етимологія давньоанглійського слова *cyning*, що означало його носія.

Суфікс цього терміну *-ing* у давньоанглійській мові носив патронімічне значення «син, нащадок такого-то»; на цьому на підставі було висловлено правдоподібне припущення, що спочатку термін, що розглядається означав не більше як членів певного роду, з якого і обиралися перші англосаксонські королі. Крім того, джерела, в яких висвітлено ранній період їхньої історії, відводять настільки багато місця викладу королівських генеалогій, що з невеликою часткою перебільшення можна говорити про них як про одне з найбільш цінних надбань будь-якого англосаксонського короля [79, с. 190].

Збереглося вісім королівських генеалогій англосаксів, з яких сім ведуть свій родовід від германського бога Одіна; лише королі Ессексу виводили своє походження від іншого язичницького божества – Сакнота, якого зазвичай або вважали сином Одіна, або ототожнювали з богом Тором [40, с. 14]. Згідно з повідомленням Беди [5, с. 26], повтореним потім «Англосаксонською хронікою» [3, с. 50], короля Кента Етельберта (560-616 рр.) відокремлювали від Одіна вісім поколінь, на що вказав потім і автор «Історії бриттів» Ненній [18, с. 187].

Засновник королівської династії Уссексу Кердік (519-534 рр.) вважався нащадком Одіна у сьомому поколінні [3, с. 50]; безпосередньо від Одіна виводили своє походження усекські королі Кеолвulf (597-611 рр.) та Етельвulf (839-858 рр.) [3, с. 51-52]. За твердженням єпископа Ассера, мабуть, почерпнутого з генеалогії Етельвulfа в «Англосаксонській хроніці», король Альфред Великий вів своє походження від Одіна як по батьківській, так і по материнській лініях [4, с. 225].

Ні Беда, ні «Хроніка» не наводять генеалогічного ряду королів Східної Англії. Безперечно, однак, що її правителі також вважали своїм прабадьком Одіна, на що існує пряма вказівка Неннія [18, с. 187] і непрямі свідчення поховання в Саттон Ху, які демонструють тісні зв'язки східно-англійської династії з Південною Швецією, де поклоніння цьому божеству було особливо сильним [40, с. 14].

Династія конунгів Мерсії демонструє те саме походження від Одіна, що й правителі інших королівств і одночасно, найбільш тісні з усіх англосаксонських королівських домів зв'язки з континентальним інститутом королівської влади. Генеалогія її цілком достовірного представника Пенди (626-655 рр.), так і найбільш відомого його нащадка Оффа (757-796 рр.) представлена в «Англосаксонській хроніці» виведена від божественного предка [3, с. 53, 61].

Подібним чином у Нортумбрії королі Бреніції, і Дейри походять від Одіна, хоч і від різних його нащадків. Лінія королів Берніції йде від його сина Бельдега, а династія Дейри – від іншого сина Вегдега [3, с. 50; 18, с. 188].

Таким чином, майже всі королівські династії VI-VIII ст. об'єднувало усвідомлення походження від спільного божественного прабатька, що виникло, можливо, ще до переселення англосаксів в Британію.

Однак і після переселення і навіть в X ст. старший син короля зовсім не обов'язково вважався наступником на троні. Правителем міг стати будь-який з синів короля, а також його брат чи племінник (навіть за наявності синів). В «Історії» Беди неодноразово згадується, що за життя король призначав свого наступника, при цьому знать часто втручалася у цей процес. Очевидно, королівська влада розглядалася ще як прерогатива не однієї особи, а роду загалом, і будь-який його член міг претендувати на трон. Саме це родове володіння правом на королівську владу спричинило багато усобиць всередині ранніх англійських державних утворень [51].

По-друге, відповідно до германських традицій (збереглися, наприклад, у Скандинавії і в більш пізній час) король, дії якого завдавали шкоди суспільству, міг бути вигнаний чи вбитий. Ще VIII ст. до цього заходу неодноразово вдавалася знать окремих королівств. У 774 р. був зміщений король Нортумбрії Ельхред, в 757 р. король Уссексу Сігеберхт був позбавлений королівської влади радою знаті «через несправедні діяння, крім Гемпшира. Він володів Гемпширом, але потім вбив елдормена, який найдовше залишався при ньому, і тоді Кюневульф прогнав його до Андредського лісу; там він жив, доки його не заколов один пастух біля річки Прайвет – він помстився за свого елдормена» [3, с. 59]. Але вже наприкінці X ст. відомий церковний діяч і письменник Ельфрік стверджував, що король не може бути зміщений: «...після того, як він коронований, він має владу над людьми, і вони не можуть скинути його ярмо зі своїх вий» [89, с. 35].

У VII ст. особа короля захищається від посягань, як і особа будь-якої вільної людини, вергельдом, хоч і значно більшого розміру. За «Законами

північних людей» вергельд за вбивство короля, дорівнював вергельду ерла, виплачується його роду і така сама сума – «народу» для оплати «королівської гідності» [21, с. 628]. Про те, що практика і раніше була саме такою, свідчить «Англо-саксонська хроніка», де, наприклад, згадано, що у 694 р. жителі Кента виплатили королю Уессексу Іне 30 000 пенсів за спалення його родича, члена королівської сім'ї [3, с. 57]. Додаткова оплата «королівської гідності» свідчить про особливий статус короля, його піднесення як над народом загалом, так і над знаттю [71, с. 39].

Впродовж VII-IX ст. королівська влада зміцнюється, король починає займати в соціальній ієрархії місце, незрівнянне зі становищем будь-якого іншого представника світської знаті. Королю (як і архієпископу) не потрібні свідки або принесення присяги у суді – ця норма вперше запроваджується у «Законах Уїтреда» («хай слово єпископа і короля буде неспростовним навіть без клятви») [14, с. 296]. Порушення миру в житлі короля, на території його бургу та просто в його присутності карається все більшим вергельдом. Нарешті, у «Законах Альфреда» з'являється стаття, що свідчить про остаточний відрив соціального статусу короля від інших вільних: «Якщо хтось замислить зле проти життя короля особисто сам або через надання притулку вигнанцеві або одному з його людей, то він відшкодує своїм життям та всім, чим володіє» [23, с. 72]. Відтепер мова йде не про грошову компенсацію, як раніше, а про страту злочинця. Вбивство короля, таким чином, виходить за рамки пересічних злочинів. Особа короля стає недоторканною. З середини VIII ст. королівська влада освячується також і авторитетом церкви: за правління короля Оффи в Мерсії (757-796 рр.) була введена церемонія помазання та вручення королю атрибутів влади. У грамотах Оффи вперше з'являється формула «король Божою милістю». Альфред наприкінці IX ст. обґрунтовує правомірність земельних пожалування «даною Богом владою» та королівським авторитетом [71, с. 41].

Для відбиття нападів ззовні королі вже у VII-VIII ст. мали чималу військову силу. З одного боку, це були дружини, що склалися з професійних

70

воїнів, які перебували на службі короля і отримували як винагороду плату, а також земельні наділи. Молодші дружинники, гезити, які переважно жили у королівських бургах і виконували поруч із військовими й інші функції, виступаючи нерідко як королівські чиновники. Найзнатніші наближені короля, тени, зазвичай, володіли землею і частину часу проводили у своїх садибах, перебуваючи при дворі короля певні встановлені терміни. Вони також брали участь в управлінні державою, були членами королівської ради, виступали посадовими особами [51].

Зміна ставлення до короля була наслідком різкого зростання його ролі у всіх сферах життя: зовнішньо- і внутрішньополітичній, військовій та насамперед у сфері цивільного управління. Вже у VII ст. король є найвищою судовою інстанцією, за деякими видами злочинів король може карати смертною карою (наприклад, злодія, спійманого на місці злочину). За королем як представником верховної влади закріплюється право розпоряджатися життям та свободою населення, причому не лише пересічних общинників, а й знаті [71, с. 41].

У IX-X ст. знать, маючи великі земельні володіння і наділена адміністративними та судовими правами на місцях, почала виявляти незалежність від королівської влади, а часом і вступати з нею у відкриту конфронтацію. Судебники віддзеркалюють прагнення королів здійснювати контроль над знаттю, припинити свавілля та непокору «могутніх родів». Спроби перешкодити правосуддю стали каратися штрафами на користь короля. Етельстан вперше обумовлює право короля переслідувати непокірну знать, виганяти з країни і страчувати нобілів, які не бажали коритися владі і чинили їй опір: «І якщо трапиться, що який небудь рід стане таким могутнім і таким великим... що вони відмовлятимуть нам у дотриманні наших прав і виступатимуть на захист злодія, тоді ми всі разом приїдемо ... і покличемо стільки людей, скільки нам вважатиметься необхідним для цього випадку, щоб ті люди, які провинилися відчули сильний страх перед нашим зібранням,

і ми всі з'їдемося і помстимося за шкоду і вб'ємо злодія і тих, хто бореться разом з ним ... » [15, с. 78].

Таким чином, стає очевидним, що стадіально англосаксонські королівства досягли рівня складних вождівств, і в них відбувався процес утворення держави. Переселення до Британії та її подальша колонізація, безперечно, сприяли значному прискоренню суспільного прогресу англосаксів. На зміну великому числу порівняно дрібних військових об'єднань періоду переселення у VII ст. приходять ранньокласові королівства епохи гептархії, найсильнішими з яких зрештою виявилися Нортумбрія, Мерсія та Уссекс, які перебували в стані перманентної боротьби за гегемонію. Наявні дані не дозволяють говорити про них, як про держави, що цілком склалися. Система як центрального, так і місцевого управління в них лише почала формуватися; королівська влада була недостатньо стабільна і багато в чому спиралася на традиції варварського минулого; відсутність чітко визначених кордонів зумовлювала нескінченні збройні сутички. Загалом ці політичні утворення були характерні для епохи переходу від родоплемінної до державної організації та можуть бути зіставлені з однотипними «варварськими королівствами» в інших регіонах Європи.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК АНГЛОСАКСОНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

На порозі завоювання англів, саксів та ютів переживали останню стадію родоплемінного устрою, та їхні спільноти являли собою вождівства (автономна політична одиниця, що включала в себе декілька сіл або общин, об'єднаних під постійною владою верховного вождя). Майнове розшарування супроводжувалося виділенням родової знаті, зосередженням влади у руках військових вождів, які володіли нею у військовий, а й у мирний час, хоча влада вождя, мабуть, ще значною мірою обмежувалася радою знаті (старійшин). Основна маса населення була представлена вільними общинниками, які становили також військо племені. Однак на час переселення з'явився і професійний прошарок воїнів можливо, значний. Раби, захоплені під час військових набігів, були нечисленні та використовувалися у господарстві.

Наразі вчені припускають, що групи германців, що переселялися, являли собою не етнічні (племінні) угруповання, а різноетнічні соціуми, що об'єднувалися навколо вождя [71, с. 24]. Руйнування кровноспоріднених зв'язків та заміни їх соціальними навряд чи варто перебільшувати: саме виникнення «племінних» найменувань заселених германцями областей (Уссекс – букв. «західні сакси», Сассекс – букв. «Південні сакси», «Східна Англія» та ін.) говорить про те, що самоідентифікація переселенців включала і етнічну характеристику, якщо не ґрунтувалася на ній, тобто племінна приналежність усвідомлювалася ними повною мірою. Збереження пам'яті про неї підтримувалося мовними відмінностями: чітко виділяються регіональні діалекти загальної давньоанглійської мови: уссекська, мерсейська, нортумбрійська. Стійкість родових відносин відзначається у саксів ще через кілька століть після переселення їхньої частини до Англії: про це пишуть хроністи, розповідаючи про підкорення саксів Карлом

Великим на початку IX ст. Їх часткове збереження в самій Англії зафіксовано англійськими суддебниками VII ст. Тому заселення Англії, ймовірно, здійснювалося не надто великими, але етнічно більш менш однорідними групами, на чолі кожної з яких стояв свій власний вождь, у деяких випадках, можливо, глава роду [71, с. 24].

Завоювання Англії прискорило суспільний розвиток переселенців. Насамперед виявилися зруйнованими родоплемінні зв'язки серед вільних общинників. Найдавніші суддебники Кента («Закони Етельберта», бл. 600 р., «Закони Уїтреда», 695/696 р.) та Уессексу («Закони Іне», між 688 і 695 рр.), записані через 100-200 років після германської колонізації Англії, дають достатньо свідчень того, що до VII ст. основним господарським осередком стала мала сім'я [47, с. 127]. Встановлюється індивідуальна відповідальність за правопорушення. «Закони Уїтреда» зазначають, що чоловік, який впав у язичництво (якраз у цей час у країні вводиться християнство), «має бути позбавлений всього свого майна», якщо ж чоловік, і дружина віддалися ідолопоклонству, має бути конфісковане все майно родини [14, с. 296]. Так само і у разі крадіжки: «Якщо хтось вкраде, однак його дружина та діти не знатимуть про це, нехай він сплатить штраф 60 шилінгів. Якщо ж він украв з відома всіх своїх домашніх, вони всі повинні перейти в рабство» [24, с. 67].

Про перехід від великої сім'ї до малої свідчать також і археологічні матеріали. Поселення, як правило, склалися з одного-двох великих будинків площею 40-60 кв. м (у Челтоні, наприклад, було виявлено будинок розміром 24.4 × 5.1 м) з кількома масивними стовпами, що підтримували дах, і іноді з однією внутрішньою перегородкою. Інші – невеликі споруди без стовпів та перегородок. Їхні розміри коливаються від 6 до 20 кв. м. Припускають, що частина з них служила житлом для рабів та челяді, частина була господарськими спорудами: майстернями, коморами і т. п. Великі ж будинки були житлом власників садиби, а також місцем зборів та колективних бенкетів, тобто поєднували різні функції. Усі малі будинки заглиблені в землю, у житлових спорудах знаходять вогнища. Двері зазвичай

розташовані у довгій стіні, а у великих будинках – по двоє дверей один проти одного. Іноді комплекс будівель, житлових та господарських, був обнесений огорожею, від якої залишилися сліди стовпів [71, с. 25]. Це дозволяє припускати, що села склалися з кількох окремих садиб-дворів; про них згадують і судебники, які встановлюють штрафи за насильницьке вторгнення «на подвір'я» [25, с. 62], а наприкінці VII ст. «Закони Іне» [24, с. 68] навіть зобов'язують людину тримати своє подвір'я обгородженим взимку та влітку [118, с. 46-47].

Це безперечні ознаки поступової втрати родом значення основної господарської одиниці. Проте вікові встановлення відмирили повільно, і елементи родової організації продовжували існувати тривалий час. Насамперед кровні родичі зберігали право отримання штрафу – вергельду за вбивство родича; у деяких випадках, наприклад при втечі вбивці, родичі мали заплатити за нього вергельд сім'ї вбитого [25, с. 62]. У юридичній компіляції «Про вергельди» [19, с. 628], упорядкованій наприкінці X або на початку XI ст., але включила матеріали VII ст., виділено основні категорії родичів, які брали участь у виплаті та одержанні вергельдів. Найближчу групу родичів склали три покоління по низхідній та бічній лініях: діти особи, про яку йшла мова; його брати та дядьки по батькові; більш далекі, але також мали право на вергельд були племінники та дядьки по материнській лінії, двоюрідні брати. Усі разом вони утворювали «рід». Найближчі родичі грали певну роль при спадкуванні майна: за кентськими законами, бездітна вдова, наприклад, позбавлялася майна, яке переходило до рідні чоловіка, яка здійснювала також опіку над майном за наявності малолітніх дітей [14, с. 294].

Одним з найважливіших реліктів родового ладу, які знайшли своє відображення у героїчному епосі, була кровна помста. Судебники законодавчим шляхом прагнуть замінити її системою штрафів і цим вижити з повсякденної практики. Однак навіть закони VII-IX ст. змушені визнати

право кровної помсти, наприклад у випадках, коли вбивця чи його родичі що неспроможні виплатити вергельд [24, с. 66].

Королівська влада до певної міри підтримувала збереження юридичної відповідальності роду за деякі правопорушення, підвищуючи роль родової організації у підтримці спільного миру та соціального порядку. Тому релікти родового ладу дожили аж до нормандського завоювання в середині XI ст., хоча в найістотнішій сфері – землекористуванні – вони були витіснені значно раніше.

Встановлення форм земельної власності також було значною мірою визначено перебігом завоювання країни. Хоча окремі групи переселенців могли бути кровноспорідненими колективами, відновити сімейні громади, як вони існували на континенті, було неможливо. Тепер формування громад відбувалося у процесі черезсмужного розселення різних племен та родів. Це була сільська громада, що складалася до початку VII ст. переважно з малих сімей. Вона зберігала право власності на спільно зайняту частину землі, яка стала називатися фольклендом («народною землею») і включала як орні землі, так і угіддя, пасовища, ліси, річки, що були у загальному користуванні [45, с. 63]. Але вже у VII ст. судєбники допускають існування особистих ділянок на обцинній землі [45, с. 68], хоча вони залишалися власністю громади. Їх не можна було заповідати, тим більше не допускався продаж та передача сторонній особі земель, що входили до фолькленду. Тому найважливіша передумова формування приватної власності на землю – вільно відчужувані земельні наділи – у сфері фолькленду виникала повільно [44, с. 71-72].

Більш інтенсивно становлення приватної власності на землю відбувалося у сфері королівського землеволодіння. Після переселення вождь – «король» – стає верховним розпорядником землі, на якій розселяються люди, які прийшли з ним. У боротьбі з іншими групами переселенців, які мали власного вождя, він підпорядковував собі певну територію – «королівство», наділяв землею членів свого роду, представників інших

знатних родів, дружинників. Частина землі утворює королівське володіння, домен, який вже на початку VII ст. у королівських грамотах називається «моя земля». Влада короля поширювалась на общинні землі. На них він вершив суд, збирав податки, тому общинні землі у королівських грамотах VII ст. позначалися як «землі мого суду» або «землі мого управління» [42, с. 210]. Встановлення верховної власності короля на землю швидко привело до розвитку елементів феодалного землеволодіння. Вже в перші десятиліття VII ст. поширюється практика надання королем землі в управління – кормління. Така земля стала називатися «бокленд» (від **bōc** «грамота»). Насправді це означало передачу королем іншій особі влади над вільними общинниками, які жили на цій землі. Людина, наділена боклендом, – глафорд отримувала право на збір податків, на провадження суду та стягнення судових штрафів, тобто здійснення тут королівських прерогатив. Частину поборів та штрафів вона могла залишати собі як плату за «працю» [48, с. 59].

Умови надання бокленду та обсяг прав його власника були дуже різноманітні. У деяких випадках бокленд надавався надовго, глафорд міг продати або передати у спадок всю землю або її частину [44, с. 77]. В інших випадках бокленд надавався довічно і лише за умови несення за нього військової служби; після смерті глафорда земля знову поверталася королеві.

Іноді бокленд звільнявся від низки або всіх повинностей, тобто його власник отримував імунітетні права. Як правило, такі пожалування отримували представники світської знаті, а також – у міру поширення християнства – церкви та монастирі. У перших же грамотах, датованих 670-ми рр., затверджуються земельні пожалування монастирям. Верховне право короля на розпорядження землею закріплено судовиками та стає правовою нормою. У той самий час до IX ст. бокленд, як правило, не міг відчужуватися з роду людини, якій він був наданий. За відсутності спадкоємців у нього земля поверталася королю або приєднувалася до королівського домену, або передавалася іншій особі [83, с. 187].

Вже з середини VIII ст. бокленд пов'язують з обов'язком нести військову службу. У грамотах все частіше згадується «потрійний обов'язок», який зобов'язаний виконувати одержувач бокленду, будь то представник світської чи церковної знаті: він має бути з'являтися з відповідним озброєним загоном до ополчення, брати участь у відновленні фортець та у будівництві мостів [39, с. 46]. Ось, наприклад, король Іне дарує землю Вінчестерському єпископству (707 р.): «Я, Іне... повертаю Вінчестерській церкві... певну частину селища у 40 дворів у місці, званому Адресфорд... Нехай перебуває вищеназване селище вільним від тягара всіх земних служб, крім трьох: участі в ополченні та у відновленні мостів і фортець» [цит. за: 90, с. 45]. Король залишає за собою право відібрати бокленд, якщо його отримувач ухиляється від виконання цих обов'язків.

У зв'язку зі зміною характеру земельної власності та у міру майнового розшарування суттєво змінюється та ускладнюється соціальна структура англо-саксонського суспільства в порівнянні з часом завоювання. У середині V ст. воно переважно складалося з маси вільних общинників, над якими все ще зберігала владу родова і військова знать, що не відірвалася від їх середовища. Внизу соціальної драбини знаходився невеликий за чисельністю прошарок рабів.

Навряд чи можна стверджувати, що рабство в Англії збереглося з часів римського панування над Британією. Загалом, археологічні дані говорять не на користь наступності між віллами римського часу та англо-саксонськими бургами. Воно вирросло з патріархального рабства, властивого всім варварським народам Європи, і розвинулося під впливом вельми специфічної ситуації, що склалася в Північній Європі раннього середньовіччя, яка характеризувалася високою інтенсивністю работоргівлі, а також піратства і грабежів, що забезпечували її функціонування [56, с. 114].

На початку VII ст. картина ускладнюється. Її досить докладно висвітлюють судебники, які визначають розміри штрафів за різні правопорушення залежно від соціального стану потерпілого.

Давньоанглійські судєбники відображають розвинуту стратифікацію суспільства з ретельною градацією соціальних статусів усередині трьох основних категорій населення: невільні, вільні общинники, знаті. У виділенні та юридичному статусі окремих категорій населення спостерігаються деякі відмінності в Кенті та Уессексі, Мерсії та Східній Англії. Різняться розміри штрафів, іноді їх співвідношення; відрізняється і термінологія судєбників: наприклад, позначення однієї з категорій невільних – *есн* – зустрічається лише у Кенті [35, с. 13]. Тому багато конкретних питань та термінології, та інтерпретації деяких статей судєбників дискусійні.

Загалом же давньоанглійське суспільство, як і інші європейські суспільства того часу, було трьохчастинним: у ньому виділяється знать, вільні та залежні з наступною градацією кожної з категорій. Прошарок залежних складався з декількох груп: раби, залежні, напівзалежні. Основним джерелом рабів у період завоювання Британії було захоплення полонених: місцевих жителів – кельтів, а часом і переможених у міжусобних війнах мешканців інших королівств [56, с. 113]. Крім того, ряди рабів поповнювались за рахунок природного відтворення (рабам дозволялось мати майно і сім'ю) [57, с. 4-5], за скоєння злочинів [24, с. 66], за борги чи якусь іншу нужду [56, с. 113].

Живий товар реалізовувався шляхом продажу «за море» «язичникам». Ця практика засуджувалась законодавством [24, с. 67] і церковними ієрархами, однак продовжувала існувати [56, с. 115].

Ймовірно, ірландці були головними покупцями на невільничому ринку в Брістолі, а фризи (можливо, згодом франки та вікінги) – у Лондоні [5, с. 142]. Самі англосакси також займалися заморською работоргівлею, про що збереглося недвозначне свідчення документа «*Honorantiae civitatis Pariae*», що відноситься, ймовірно, до часу правління Альфреда Великого (871-899), який регулював стягнення мита з англо-саксонських купців, коли ті на шляху до Італії перетинали проходи в Альпах [56, с. 115]. У зв'язку з цим слід згадати і існування в Римі ще VI в. найбільшого невільничого ринку, на

якому, за переказами, папа Григорій Великий вперше побачив англів [5, с. 48]. Зрозуміло, в Англії існували і місцеві ринки, де купували і продавали рабів для задоволення потреб самих англо-саксів [56, с. 115].

В X-XI ст. у міру становлення приватної власності на землю та посилення експлуатації вільних общинників, які були зобов'язані платити податки і виконувати різні види робіт на власника землі, частина з них розорялася, втрачала свої земельні наділи. Безземельні селяни, позбавляючись прав вільної людини, потрапляли у залежність. Перетворювався на раба і той вільний общинник, який міг сплатити податки чи судовий штраф, якщо протягом року його родичі не вносили відповідну компенсацію. У голодні роки, особливо важкі для простих землеробів, поширювалася продаж у рабство дітей чи збіднілих родичів. Тому число залежних в Англії поступово зростало, і головним резервом для їх поповнення були вільні рядові общинники [44, с. 78].

Для англосаксонського суспільства характерна множинність термінів, що позначали рабську працю; часто вони відбивали сферу зайнятості. У законодавчих пам'яках згадуються майстри з металу і ковалі; посли та інші представники місцевої адміністрації; жінки-чашниці, годувальниці, няньки та прості служниці [24, с. 68]. Наявність слуги не було обов'язковим атрибутом привілейованого статусу: виночерпії були і в ерлів (родової знаті), і в общинників-керлів [53, с. 111]. Наприкінці VII – на початку X ст. кваліфікація окремих працівників стала визначатися соціальним становищем їх господаря: текст «Законів Іне» не завжди прояснює статус господаря, проте у власника власного коваля і герефи [24, с. 69] він повинен був наближатися швидше до становища знатного або короля, ніж до керла [53, с. 111].

Праця рабів використовувалась також в землеробстві. Про важку працю раба-орача говорить абат Ельфрік у своєму «Діалозі про заняття». У заповіті однієї знатної пані на ім'я Етельгіфа (бл. 990-1001 рр.) згадані кілька упряжок з людьми, які після смерті господарки відходили новим власникам [56, с. 115]. Нарешті, про рабів, зайнятих на панській ріллі, є ряд свідчень у «Книзі

Страшного суду». Незважаючи на те, що, згідно з цим джерелом, рабське населення англійських графств було відносно невелике, коливаючись в межах 10-15% (за винятком деяких випадків: наприклад, Глостершир – 26% або Йоркшир – 0%), і далеко не всі раби були землеробами, ці цифри дають підстави стверджувати, що праця рабів не носила патріархальний характер, а в ряді манорів (як, наприклад, манорі, що належав єпископу Вустерському) був важливою виробничою силою, складаючи 20,5% всього зафіксованого в переписі населення [56, с. 116].

Рабів використовували і в більш звичних для архаїчного суспільства сферах: вони були пастухами, ремісниками, мірошниками, мисливцями, а також становили домашню челядь власника, про що свідчить той самий заповіт Етельгіфи («жінка-пекар», а також ще три рабині-співачки) і «Книга Страшного суду» (професійні заняття рабів там не вказані, але виходячи з того, що їхня кількість в багатьох випадках перевищувала ту, яка могла бути задіяна на вказаній там же кількості упряжок волів, решта їх повинна бути задіяна в тваринництві, ремеслі і в якості домашніх слуг; наприклад, в господарстві Вустерського монастиря таких мало бути 35 чоловік з 141 невільника обох статей) [56, с. 116], а також одне з найбільш ранніх англосаксонських джерел – правда Етельберта (рабиня яка розмелювала борошно [25, с. 62], рабиня-чашниця[25, с. 62]. Заповіт Етельгіфи прикметний тим, що там згадуються не лише сільськогосподарські робітники, ремісники і домашня прислуга, а й навіть раб-священик[56, с. 116].

Стосовно рабів, починаючи з «Законів Етельберта», зафіксовано найжорстокіші види покарань – вбивство за скоєний злочин, бичування та кастрація. Однак щодо застосування альфредових настанов викликають у дослідників обґрунтовані сумніви: в одній з редакцій вказується – «карається кастрацією», в іншому документі «страждає його шкіра, а по-іншому, карається кастрацією» [53, с. 111].

Однак громадське безправ'я рабів і залежних не означало того, що пан мав повну владу над життям та долею своїх людей. Королівська та церковна

81

політика милосердя щодо знедолених вже наприкінці VII ст. призвела до певного поліпшення становища рабів. Якщо пан примушував раба до роботи в полі в «день господній», він карався серйозним штрафом (за законами Уїтреда [14, с. 295] – 80 шилінгів, за Іне – 30 шилінгів за умови подальшого звільнення раба [24, с. 66]. Церква домоглася застосування бичування як ганебної кари також проти тих людей, які звинуватили раба приходу чи єпископа у будь-якому правопорушенні; та сама процедура дотримувалася при звинуваченні королівського раба [14, с. 297]. Уїтред санкціонував відпустку рабів на волю перед віттарем. Однак визволення було неповним: пан зберігав мундебурд і контроль за місцем поселення лібертина, а також отримував його вергельд у разі скоєння злочину [14, с. 295]. За правління короля Альфреда під впливом церкви законодавчо було рекомендовано відпустку на волю «улюблених» рабів у чотири середи року [23, с. 75].

У міру формування приватної земельної власності рабство, яке раніше існувало в патріархальних формах, втрачає своє значення. Хоча термін «раб» (fēow) продовжує вживатися і в X, і в XI ст., зміст його змінюється. Судебники X – першої половини XI в., і навіть інші документи показують, що більшість залежних людей, позначених цим терміном, які не можуть вважатися рабами. Вже у VII ст. з'являються перші відомості про «рабів», які мають земельний наділ, який вони обробляють, сплачуючи оброк і виконуючи інші повинності (насамперед панщину). З IX ст. цей термін позначає в основному особисто залежних землевласників і збереження його – швидше данина консерватизму термінології, ніж відображення реального стану речей. Частішають свідчення про рабів, відпущених на волю. Судебники обумовлюють процедуру надання свободи, багато заповітів містять пункти про звільнення рабів, які, стаючи вільновідпущениками, зберігали залежність від свого колишнього пана [53, с. 109].

Становище залежних селян було важким. У «Бесідах» письменник і церковний діяч кінця X – першої половини XI ст. Ельфрік вустами орача, який називає себе «невільним», розповідає: «На зорі я виходжу, запрягаючи

волів у плуг, і примушую їх до оранки. Не буває такої поганої погоди, щоб я наважився ховатись у домі, бо боюся свого пана. Але коли воли запряжені і лемеш і різець одягнені на плуг, я маю щодня орати цілий акр і більше... Я мушу наповнювати ясла волів сіном і напувати їх і вичищати гній...» [134, р. 110]. Хоча визнавалось право залежної людини працювати на себе, а також отримувати від пана земельний наділ, з якого він повинен був сплачувати оброк, праця на панщині була великою і укладачі судебників прагнули дещо обмежити експлуатацію залежних, хоча б в межах дотримання церковної дисципліни, що вимагала беззаперечного дотримання недільного відпочинку: «Якщо есн виконує рабську працю за наказом пана з заходу сонця в суботу до заходу сонця понеділка, його пан повинен сплатити 80 шилінгів» [14, с. 295]. Укладачі «Законів Іне» вдаються до жорсткіших заходів: «Якщо раб буде працювати в неділю за наказом свого пана, то хай буде він вільним, а пан нехай сплатить штраф у 30 шилінгів» [24, с. 66]. Але в цілому невільний рідко прирівнювався до майна або худоби. Не випадково в описах особисто залежні люди часто перераховуються разом з інвентарем і худобою: «...13 працездатних чоловіків, і 5 жінок, і 8 юнаків, і 16 волів...» [24, с. 66].

Усі судебники, починаючи з найдавніших, борються з втечею рабів, мабуть, найпоширенішою формою соціального протесту. У «Законах Іне» передбачається випадок, коли злочин здійснив чоловік, що втік від свого пана. Він підлягає повішанню [24, с. 67]. Переховування і надання допомоги рабу, який переховується, навіть мимовільне, каралося великими штрафами; особливо високим було покарання за надання зброї втікачу або коня [24, с. 67].

Розклад общинної організації та розвиток приватної власності на землю вели до зростання соціального розшарування і в середовищі вільних. У VI-VIII ст. стратифікація суспільства поглиблюється, виникає все більший розрив між знаттю та вільними общинниками – керлами. За «Законами

Етельберта» вергельд за вбивство керла дорівнював половині вергельда ерла, представника однієї з категорій знаті [26, с. 62]. До кінця VII ст. це співвідношення змінюється, і вергельд керла стає дорівнює $\frac{1}{3}$ вергельда ерла [22, с. 594]. Водночас в Уессексі, відповідно до «Законів Іне», вергельд рядового общинника відповідає $\frac{1}{6}$ вергельда ерла [24, с. 66].

У VII-VIII ст. вільний общинник-керл мав у своїй власності орні наділи землі і мали всі права вільної людини. Вони відвідували народні збори, виконували військову повинність, отримували компенсацію за вторгнення до будинку чи садибу, могли мати рабів та інших залежних, мали право залишати свою ділянку землі та переходити на інше місце. Переважна більшість статей судебників VII-VIII ст. присвячена охороні прав керлів: їхнього життя, честі, майна, рабів, безпеки садиби [41, с. 82]. У той же час, керли мали і численні обов'язки. Насамперед це сплата податків королю, якщо керл мав садибу біля королівського домену, чи власнику землі, і навіть церковної десятини. Керли несли військову службу, служачи в ополченні та становлячи основну масу пішого війська. Крім того, вони брали участь у затриманні злочинців, виступали в суді як позивачі і свідки, нарешті, займалися торгівлею – як місцевою, так і міжнародною [53, с. 111]. Таким чином, у VII-IX ст. керли становили основу англосаксонського суспільства.

Розмір земельного наділу варіювався у дуже широких межах. Середній наділ становив одну-дві гайди орної землі. У джерелах згадуються і заможніші керли: наприклад, у грамоті Етельреда (984 р.) згадується «селянин», який володів вісьмома гайдами. З кінця VIII ст. допускається зміна соціального статусу керла, який володів п'ятьма і більше гайдами землі: він отримував більший вергельд – 1200 шилінгів замість 600, тобто прирівнювався до тена, що було пов'язано зі змінами організації війська. Керл, який володів таким наділом у третьому поколінні, набував спадкового статусу тена (спочатку цей термін позначав дружинників, слуг, пізніше він був поширений на усіх представників привілейованої частини суспільства) [43, с. 25]. Теном ставав і купець, який «тричі плавав за море» [21, с. 629].

Однак такі випадки були нечасті. Більш поширеним був процес збідніння керлів і поступової втрати ними незалежності. З VII ст. в Англії виникає практика патронату: матеріальна незабезпеченість, неможливість виплатити борг чи штраф вели до того, що вільний общинник потрапляв у особисту залежність, тимчасову чи постійну, від людини, яка надавала йому заступництво. Можливо, частина патронованих отримувала від пана земельний наділ та потрапляла у поземельну залежність [41, с. 82]. В такому разі колишній вільний общинник міг бути позбавлений свободи пересування, права на його майно та вергельд переходили до патрона [41, с. 83]. За «Законами Уїтреда» [14, с. 295] він повинен був виконувати певну роботу на користь патрона. Форми залежності були надзвичайно різноманітні та включали грошові податки, продуктові оброки, різні форми панщини. Певне, до початку X ст. відноситься запис про повинності керлів в одному з маєтків: «...з кожної гайди вони мають платити 40 пенсів до осіннього дня рівнодення та давати 6 церковних мір заходів пива, 3 сестарії пшениці для білого хліба і орати 3 акри у свій власний час, і засівати їх власним насінням, і у свій власний час доставити [зібраний урожай] в комору, і давати три фунти ячменю як гафоль (продуктову ренту), і пів-акра зжати як гафоль у свій час, і скласти врожай у скирти, і нарубати 4 підводи дров... І щотижня вони повинні виконувати таку роботу, яку їм буде наказано робити, крім трьох тижнів: один – у середині зими, другий – на Великдень і третій – напередодні свята Вознесіння [20, с. 643-644]. Як видно з цього опису, керл був особисто вільним, так як він був зобов'язувати сплачувати грошовий податок. У той же час поряд з продуктовою та грошовою рентою він мав виконувати деякі форми панщини, що раніше було обов'язком лише невільних [47, с. 135].

Посилення експлуатації та обмеження особистої свободи керлів супроводжувалося тенденцією до їх прикріплення до землі. У ряді судебників IX – першої половини XI ст. передбачені заходи, що ускладнювали переселення з одного графства (шайра) до іншого або зміну пана. Вже в «Законах Альфреда» (кінець IX ст.) право на зміну місця проживання

вільного общинника обмежено: «Якщо хтось з одного селища захоче шукати собі пана в іншому селі, то нехай він зробить це з відома того елдормена, якому він досі був підпорядкований у його шайрі» [23, с. 74]. Особливе побоювання влади викликали люди, які не мали пана і тому були невідсудними місцевими судовими органами. Вони розглядаються владою як можливі порушники порядку [53, с. 113]. У першій половині X ст. таких людей, очевидно, небагато, і «Закони Етельстана» прямо зобов'язували кожну людину мати «покровителя»: її родичі повинні «зробити таку людину осілою на користь народного права і повинні знайти їй на народних зборах пана» [15, с. 78]. Якщо ж пана не буде знайдено, то «надалі його слід остерігатися, і той, хто його переслідує, може вбити його як злодія» [15, с. 78].

Трактат першої половини XI ст. «Про управління вотчиною» [29, с. 633] докладно розповідає про структуру маєтку, про обов'язки різних категорій землеробів, про організацію праці та форми ренти. У ньому називається декілька груп селян, які отримували від власника маєтку землю, а іноді й худобу та інвентар. Хоча одна з них – гезити – зближується з вільними і, мабуть, є колишніми керлами (оскільки вони виплачують грошовий податок, приймають на постій служивих людей), всі вони повинні виконувати певні повинності на користь пана: військові та сторожові, панщину у формі обробки панської орної землі, випасання худоби, ремонту огорож; продуктовий оброк. Вочевидь, що у маєтку кінця англо-саксонського періоду розбіжності у повинностях між вільними і невольними селянами стираються [43, с. 26]. Поступово втрачала повноправність і піддавалася все більшій експлуатації і та значна по чисельності частина селян, що мала своє господарство. Сплачуючи податки державі і церкві, виконуючи ряд державних повинностей, вони поступово втягувалися в клас залежного селянства, що формується: ступінь свободи общинників скорочувалася, і встановлювалася в тій чи іншій формі їх економічна та особиста залежність від власників землі [46, с. 29].

Соціальну верхівку суспільства поряд із королем та членами королівського роду становили інші представники родової знаті – ерли, і навіть служила аристократія – гезити і тени. У VII-IX ст. диференціація серед знаті була менш виражена, ніж відмінності між знаттю та простими вільними. Королівська служба вже у VIII ст. давала низку привілеїв, підвищуючи статус вільної людини. Так, шкода, заподіяна людині, яка виконувала доручення короля, каралася подвійним вергельдом; значно збільшувався штраф на користь будь-якої особи, вільної або невільної, яка перебуває на королівській службі. Непоодинокі і пожалування королем вищого статусу своїм наближеним [85, с. 111]. Наприклад, у грамотах Альфреда 871-877 рр. часто згадується якийсь Етельнот, який свідчить пожалування короля, проте його статус, безумовно, високий, не називається. Пізніше, в «Англо-саксонській хроніці», він називається елдорменом, який очолював військо одного із шайрів у поході проти данів 893 р. [3, с. 77].

Представники вищої знаті, як світської, так і церковної, стають поступово великими землевласниками. Королівські пожалування, купівля землі, насильницьке підпорядкування вільних общинників ведуть формування великих земельних володінь, розкиданих великій території. Наприклад, тен Вульфрік Спотт, засновник монастиря в Бертоні-на-Тренті (1004 р.), володів більш ніж 72 маєтками, основна частина яких знаходилася у Стафордширі та Дербіширі. Інші розташовувалися в семи інших графствах. Вульфрік належав до одного з наймогутніших родів, і його родичі були елдорменами [134, р. 86-87]. Ще ширшими були володіння ерлів Годвіна і Леофріка, наймогутніших наближених короля Едуарда Сповідника (середина XI ст.). Проте таких великих землевласників було небагато. Переважали володіння з 15-20 маєтків [84, с. 57].

Представники знаті зазвичай жили у своїх маєтках або принаймні там мали резиденції. І письмові, і археологічні джерела дають уявлення про життя садиби знатної людини. У ранній час у садибі стояв одноповерховий, зазвичай, дерев'яний будинок, що з одного великого залу. Тут проводили час

вдень, влаштовували бенкети. Вночі тут спали дружинники. Поруч із залого будувалися окремі невеликі житлові приміщення – спальні власника садиби, членів його родини. До садиби входили також господарські будівлі, включаючи ремісничі майстерні, стайні, напівземлянки, де мешкала челядь. Весь комплекс обносився земляним валом з дерев'яним тилом попереху [131, р. 65-68]. У будівництві бургів, як називалися подібні садиби, в пізніший час все ширше став використовуватися камінь для зведення як житлових будівель, так і стін. Подібні бурги споруджували на своїх землях і королі.

Поряд із бургами – укріпленими садибами знаті та короля, а нерідко і навколо них утворюються поселення міського типу, де насамперед осідали ремісники і де велася торгівля [64, с. 34].

До рубежу VI – початку VII ст. відноситься поява емпоріумів (емпоріїв – доміські торгово-ремісничі поселення, що виникли в Північно-Західній Європі VII ст. і проіснували до IX ст.), що вирости з дрібних сезонних торжищ (Йорк, Люндевік, Хемвік, Іпсвіч) [102, р. 5]. Це період завершення міжусобних війн англосаксонських політій між собою та їх трансформації у вождіння з деякими ознаками ранньої державності (наявність нарівні з родовими звичаями законів, поява чиновників, початок посилення влади вождя) [80, с. 100].

До VIII ст. вся північноморська територія була охоплена єдиною мережею торгово-ремісничих відносин з емпоріями Квентовіком і Домбургом, Хедебю, Біркою, Данкірком і Дорестадам [70, с. 15]. Таким чином, сформувався єдиний економічний регіон від Фрізії та Британії до Східної Балтики [1322, р. 58].

Хемвік – перше ремісничо-торгове поселення, досліджене археологами. Йорк, Іпсвіч, Лондон – всі вони, як і емпорії вікінгів і слов'ян, існували за рахунок сільськогосподарської продукції з аграрних районів Британії. В Іпсвічі та Хемвіку, які спочатку не мали ремісничих майстерень і зосереджували увагу на торгівлі, виявлено франкську та фризську кераміку. Мешканці Іпсвіча у VIII–IX ст. вивчили металообробку, виробляли тканини,

освоїли шкіряне ремесло, знали гончарну справу. Ймовірно, поселення було першим, хто виготовляв кераміку у масовому масштабі у постримській Британії. Таким чином, Іпсвіч, нарівні зі скандинавськими Біркою, Домбургом та слов'янським Гнездовим, був одним із найбільших центрів ремесла та торгівлі в ранньому Середньовіччі [80, с. 100].

У VII ст. неподалік Іпсвіча були відкриті Бархем і Кодденхам, які займалися виробництвом золотих прикрас і ковальським ремеслом. При розкопках тут виявили монети фризів, англосаксів з Кенту та франків [80, с. 100].

У британських емпоріях IX ст. гроші циркулювали щодня. Це срібна ісламська монета, монети англосаксонського карбування (*pennies*), франкські соліди в Іпсвічі, що свідчать про торгові контакти з Каролінгами [124, р. 221]. Перші фризські *tremissis*, виявлені в емпорії Люндевик VII ст., вказують на торгівлю англосаксів з купцями із Квентовіка. Обіг арабського срібла в емпоріях англосаксів не було значною частиною грошової маси, як це було на Русі та у Скандинавії. Найбільша кількість мусульманських грошей з'явилася у Британії з 890-900 рр. з Центральної Азії, а також через слов'ян та вікінгів Денло [124, р. 221].

Поряд з емпоріями діяли і монастирі. (абатство св. Августина в Кентербері, Рептон, Хартпул). Так, у 689 р. ченці, які мали ремісничу кваліфікацію та шахту, виготовляли вироби з заліза та привозили до емпорій на продаж. Про ченців-майстрів згадував і Беда, описуючи одного як «... людину вправну в металообробці». В англосаксонській поемі *De Abbatibus* також згадується чернець-ремісник Квіквейн. Відомі і церковні ієрархи, які володіли соляними шахтами, залізними рудниками і виробництвом тканин (Ворчестер, Суффолк, Кембридшир) [80, с. 101].

Таким чином, Іпсвіч, Йорк, Хемвік і Люндевік, будучи центрами ремесла, стимулювали економічну активність не лише за допомогою торгівлі на далекі відстані, а й усередині країни своїм прикладом показуючи дрібнішим сезонним торгам та монастирям можливість отримувати амфори з

Візантії, вишукане вино, оливкову олію, прикраси, кераміку з Середземномор'я, дорогий одяг та дорогоцінні брошки з Франції [80, с. 101].

Міста римського часу після англо-саксонського завоювання занепали і, за винятком декількох, найбільших і зручно розташованих на торгових шляхах (типу Лондона та Йорка), були занедбані. Але вже у VII-IX ст. починається відродження старих і поява нових міських центрів. Лондон та Йорк, Вестмінстер та Дорчестер, Кентербері та Сендвіч та багато інших стають центрами ремесла, міжнародної та внутрішньої торгівлі. В них зосереджуються органи управління, були центрами епархій і резиденціями світської знаті і церковних ієрархів, у яких формується міська культура, відмінна від сільської. Нарешті, у першій половині XI ст. виникає особливе міське право, що остаточно відокремило місто від села і посилило значення міста як однієї з опор королівської влади.

Найважливішими сільськогосподарськими заняттями англосаксів були землеробство і скотарство, хоча співвідношення між ними, певне, з часом змінювалося. Спочатку скотарство, швидше за все, преважало культурне землеробство. На це вказують як повідомлення Тацита, який описував ще континентальних германців [27, с. 355], і англосаксонські грамоти VII-IX ст., що фіксують велику роль, зокрема свинарства.

До X ст. землеробство, безперечно, стало основою господарського устрою англосаксів, хоча тваринництво подекуди продовжувало займати серйозні позиції [30, с. 60-61].

У господарському комплексі будь-якого селища головне місце належало орному полю. Кількість орної землі в англосаксонську епоху визначалося термінами, суть яких і, головне, оцінка у звичних нам одиницях виміру досить складні. Ними були: гайда (див. примітку у вступі) у центральній та південній Англії та, спочатку, можливо, на півночі; сулунг у Кенті [46, с. 35].

Чисто теоретично гайда являла собою земельну ділянку, в якій мало бути не менше 120 акрів (близько 49 га) та яка, ймовірно, вважалася достатньою для підтримки існування одного селянського домогосподарства

90

протягом року. Четверть гайди називалася віргатою (virgate) і складала 30 акрів [96, р. 264-265]. З самого початку розселення англосаксів оброблювана земля культивувалась в обширних відкритих полях, розділених на окермі смуги-ділянки.

Передбачалося, що кожна така смуга становить довжину ферлонг (близько 200 метрів), а завширшки – одну десяту ферлонгу, щоб у квадратних одиницях утворити один акр, який протягом дня могла обробити одна восьмиволова упряжка [96, с. 186-188]. У всякому разі, у Кенті сулунг ділився на чотири чверті, які називалися «упряжками» [96, с. 260-262], що свідчить про застосування при обробці землі саме чотирьох пар волів.

Цілком очевидно, що на практиці реальні розміри гайди мали сильно змінюватись, оскільки у дарчих грамотах вона виступає як одиниця землеволодіння та господарства, то як земельний захід, то як фіскальна одиниця [30, с. 62]. Слід також мати на увазі, що в міру неминучого дроблення земельних ділянок площа гайди скорочувалася; до кінця англосаксонського періоду гайда вже не становила «повного наділу», яким вона вважалася у VII-IX ст. [30, с. 62].

Спочатку сулунг також, мабуть, представляв собою повний наділ домогосподарства і визначався як «земля, що зорана одним плугом» [134, р. 88]. Надалі із загальноанглійської словника було запозичено позначення *hida*, яким стали називати наділи, які вже не становили сулунга. Паралельне існування у Кенті двох термінів фахівці схильні пояснювати розкладанням початкового наділу-сулунга та поступовим перетворенням *hida* на основну одиницю оподаткування [46, с. 36-37].

У ранній англосаксонський період найбільш поширеною системою землеробства у англосаксів була, безумовно, підсічно-вогнева, пов'язана з необхідністю відвоювання земельних площ у лісу. До X ст. основою сільського господарства стає плужне землеробство при використанні двопілля, хоча в найбільш лісистих регіонах, безсумнівно, продовжували використовуватися і більш примітивні способи обробітку ґрунту, при цьому

трипілля також було відоме. Розташовані черезсмужно в спільному полі ділянки по можливості піддавалися багаторазовій оранці і удобрювалися не тільки випасом худоби по стерні, але й спеціально. Так, у настанові керуючому маєтком (початок XI ст.) першим його обов'язком оголошується поліпшення способів обробітку ґрунту та вказується, що оранка має проводитися тричі на рік навесні, влітку та взимку [29, с. 632].

Англосаксам було відомо два основні типи плугів: перший, легший та безколісний плуг середземноморського типу, вживався на бідних піщаних ґрунтах; другий, важкий колісний плуг, широко відомий на півночі Європи, використовувався при обробці глинистих ґрунтів та для оранки цілини. Зазвичай вважають, що останній був принесений англосаксами з їх континентальної прабатьківщини [130, р. 397], однак є підстави вважати, що він був знайомий населенню ще Римської Британії, хоча про масштаби його застосування судити важко [121, р. 56].

З культивованих зернових культур переважав ячмінь, також вирощувалися пшениця, овес та жито. Використовувалися як озимі, і ярі культури: перші оранка та посів практикувалися у жовтні-листопаді, а ярі сіялися в лютому, а то й наприкінці січня [24, с. 68]. Врожай збирали зазвичай у серпні, але залежно від погодних умов його збору міг тривати і до листопада, про що, зокрема, згадує у своїй «Бесіді» абат Елфрік. Потім колосся обмолочувалися, зерно провіювали, а в на початку наступного року перемелювалося на борошно – вже з VIII ст. для цього використовувалися водяні млини [116, р. 233].

Врожайність зернових, враховуючи низьку технічну оснащеність та примхи клімату, була невеликою. За деяким підрахункам середня врожайність з акра (приблизно 0,4 гектара) земельної площі не перевищувала в англосаксонський період шести бушелів (або трохи більше 200 літрів) жита [98, р. 15-16]. Овес йшов виготовлення вівсяної каші (поррідж) і корм коням, з жита робили «чорний» повсякденний хліб, а у свята випікали більш світлий

пшеничний хліб. Ячмінь використовувався для варіння пива, а частково йшов на корм домашній худобі [78, с. 87].

Крім зернових вирощувалися бобові та технічні культури – віка, горох, сочевиця, льон, вайда та краппа, набули широкого поширення, проте лише в пізній англосаксонський період. Водночас джерела згадують про існування в англосаксів садів, виноградників та городів [78, с. 87].

Однією з найбільш характерних рис сільського господарства Англії у ранньому середньовіччі, яка, втім, проіснувала аж до промислової революції XVIII ст., була постійна нестача трав'яного корму для худоби. Лєвова частка оброблюваних земель відводилася під рілля, лише незначна частина якої влітку використовувалася як пасовища. Природні луки та випаси вздовж водних потоків давали недостатній корм домашнім тваринам, а штучного його вирощування англосакси не знали. Нестача кормів приводила до того, що худобу найчастіше не залишали на зимове утримання, масово забиваючи її у листопаді [78, с. 88].

Тим не менш скотарство становило найважливішу частину господарських занять англосаксів. Їхні ранні юридичні пам'ятки демонструють підкреслену увагу цій галузі: вже наприкінці VII ст. торгівля домашньою худобою спеціально регулювалася законодавством, а його крадіжка була найбільш поширеною і, можливо, найприбутковішим злочином [24, с. 67; , с. 23, с. 73]. Судячи з кісткових залишків, знайдених під час розкопок поселень англосаксів, вони розводили різноманітних домашніх тварин, причому худоба в цілому була більшою за розмірами, ніж у Римській Британії [97, р. 138]. Як і скрізь, велика рогата худоба давала м'ясо та молоко; Беда Досточтимий, наприклад, згадує про те, що у травні корів доїли тричі на день [5, с. 91], але значна частина худоби повинна була використовуватися не для харчування, а для годування молодняку. Тому масло та сир найчастіше виготовлялися з овечого молока; і взагалі вівці, що давали крім молока також м'ясо і вовну, були у англосаксів, мабуть, одним із найбільш популярних видів худоби [113, р. 111]. Понад те, до кінця VIII ст. торгівля англійською

вовною та одягом з неї стає важливою статтею англійського експорту до Каролінгської Галії [38, с. 100].

Не менше значення серед галузей тваринництва мало свинарство. Великі гурти свиней (до двох тисяч тварин у кожному) не знали стійлового утримання та зазвичай вільно паслися на узліссях дубових лісів і на вирубках [24, с. 68]. Велика рогата худоба, вівці та свині були відносно дешеві: за правління короля Етельстана (924-939 рр.), бик наприклад, коштував 30 пенігів, корова – 20, свиня – 10, вівця – 5 пенігів [15, с. 78].

Однією з розвинених галузей тваринництва у ранньосередньовічній Англії, безсумнівно, було розведення коней, які використовувалися у військовій справі як засіб пересування та для спортивних змагань. Гарний кінь коштував дорого: щонайменше вчетверо дорожче бика, тобто 24 шилінги, або півфунта. Невипадково, мабуть, і категорична заборона вивезення коней за межі Англії, що міститься в одному із судебників короля Етельстана [15, с. 78]. Тому як тяглова сила кінь в англосаксонський період застосовувався далеко не повсюдно і король Альфред Великий, наприклад, був сильно здивований, коли норвезький купець і мандрівник Ортхере розповів йому про подібне їх використання у себе на батьківщині [47, с. 135].

Домашня птиця у англосаксонський період була представлена головним чином курами, качками та гусями [47, с. 135].

Для охорони всієї цієї живності використовувались приручені, але не домашні собаки: випадки їхнього нападу на людей зі смертельними наслідками були настільки часті, що укладачі судебників були змушені включати у них спеціальні титули, що карали власників таких собак [23, с. 73].

З аграрних промислів англосаксів найбільше господарсько-економічне значення мали, швидше за все, виробництво спиртного, бортництво та рибальство. Англосакси знали дуже різноманітні спиртні напої: ель, пиво, вино та мед. Найдорожчим був мед улюблений напій англосаксонської знаті, згадки про якого містяться у всіх героїчних поемах. Нерідкі також були

випадки сплати медом податків, не кажучи вже про те, що мед був єдиним заміником цукру, що залишався невідомим для англосаксів. Відповідно, досить високо було розвинене бортництво, та законодавство суворо карало викрадачів бджолиних сімей [44, с. 76]. Простолюд ж задовольнявся звареним з ячменю пивом або елем, які, проте, також могли входити до складу натуральних повинностей [24, с. 69]. У міру поширення християнства зростало значення виноробства, що розвивався у південній Англії [116, с. 236].

Прибережне населення країни повсюдно активно займалося виловом дельфінів, лососів, оселедця, а також омарів, крабів, креветок та інших дарів моря. Ведення рибальського господарства, однак, було заняттям досить дорогим: судна коштували недешево, хоча попит на морепродукти у зв'язку з численними постами, встановленими Церквою, був завжди великий. Важливе харчове значення мало, безумовно, річкове та озерне рибальство [44, с. 76].

У міру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві у X – на початку XI ст. аграрні промисли поступово виділяються в самостійні заняття. У грамотах починають зустрічатися згадки пивоварень; як окремі промисли існують сироваріння та маслоробство [44, с. 76]. Однак і в цей час суспільство англосаксів продовжувало залишатися переважно аграрним. У «Бесіді» абата Ельфрика змальовується суперечка представників різних професійних занять, та «мудреця» – шкільного вчителя, відповідаючи на питання про те, яке із занять він вважає найкращим, називає працю орача, підсумовуючи свою промову словами: «Нехай кожен допомагає іншому своїм ремеслом і завжди перебуває у злагоді з орачем, який нас годує» [44, с. 77].

Це не означає, звичайно, що в англосаксонській період в Англії були відсутні міста. Навпаки, дані лінгвістики свідчать, що у давньоанглійській мові існувало щонайменше три слова, що позначали щось інше, ніж поселення сільського типу [64, с. 54].

По-перше, це «бург» (byrig, burh), з основним значенням «укріплене місце». Спочатку це слово, використовуване як суфікс, могло означати також

кельтські городища, що зустрілися англосаксам в Британії, або захисні споруди (вал, рів), що відокремлювали володіння однієї особи від земель іншої [96, р. 128]. Закони Альфреда, наприклад, встановлюють спеціальні штрафи за порушення меж цих споруд, називають такий злочин «вторгненням у бург». З «Правди Альфреда» виявляється також, що бург зазвичай був резиденцією короля, єпископа чи представників знаті [23, с. 74]. Під 754 р. в «Англосаксонській хроніці» бургом названа церковна столиця Англії – місто Кентербері. В подальшому «Хроніка» незмінно називає «бургами» ті фортечні споруди, які будувалися Альфредом Великим та його наступниками для відбиття набігів вікінгів чи боротьби з іншими ворогами Уссексу [3, с. 59].

По-друге, це слово «порт» (port), з основним значенням «морська гавань», але водночас позначає таке селище, що служило ринком та іноді володіло правом карбування монети [96, р. 568]. У зв'язку з цим можна помітити, що англосаксонські міста, які мають у своїй назві цей елемент, зовсім не обов'язково мали бути розташовані на морському узбережжі: так, в одній з грамот, що відноситься до 839 р., «портом» названо Кентербері [63, с. 78]. Цікаво, що приблизно до X ст. перше та друге позначення міського поселення стають практично еквівалентними, але фортеці, як і раніше продовжують називатися тільки «бургами» [63, с. 85].

Зрештою, з латинського castra утворився англосаксонський термін (ceaster), який зазвичай використовувався як складова назв тих місць, які були добре відомі як міста ще в римську епоху (Глостер, Лестер, Честер і т. д.) [96, р. 304]. Існування цього терміна не передбачає, однак, безпосередньої наступності міського життя в такому місці, так само як і виняткового його застосування для позначення міст, що збереглися від римської епохи. Справді, багато поселень у північній Англії та південно-східній Шотландії, що мають у своїй назві цей латинський елемент, не виявляють жодного зв'язку з римлянами [112, р. 296-297].

Те, що завойовники-англосакси на момент появи на Британських островах не були знайомі з міською цивілізацією, цілком очевидно і не вимагає особливих доказів. З іншого боку, германці почали розселення в країні, де пульс міського життя бився досить активно вже в I-III ст. Але міста Римської Британії, збудовані відповідно до канонів античної архітектури та планування, ніколи не ставали торгово-ремісничими, економічними центрами, залишаючись насамперед військово-стратегічними форпостами та адміністративно-політичними резиденціями. Навіть найбільш процвітаючі з них значною мірою залежали від свого сільськогосподарського округу в плані постачання як продовольства, так і ремісничих виробів [126, р. 79].

Після англосаксонського завоювання пізньоримські міські поселення не лише значно скорочуються в розмірах і частково аграризуються, а й повністю втрачають навіть ті свої нечисленні економічні характеристики, якими вони володіли. За винятком кількох найбільших та зручно розташованих на торгових шляхах типу Лондона та Йорка, вони здебільшого перетворюються на населені пункти, які або взагалі нічим не відрізнялися від села за своєю господарсько-економічною сутністю, або зберігали лише зовнішні відмінності в порівнянні з аграрними поселеннями (стіни, залишки колишнього планування та забудови тощо) [63, с. 243]. Багато з них все ж таки відігравали помітну роль у політичному та духовному житті, особливо в процесі християнізації. Місіонерська та інша релігійно-церковна діяльність у VII-VIII ст. концентрувалася саме у старих римських міських центрах: Кентербері, Рочестер, Лондон, Вінчестер та Йорк мали єпископські кафедри вже у VII ст., а напівзанидані римські форти на східному узбережжі були місцями підвищеної активності проповідників [47, с. 132]. Мабуть, вплив Церкви, особливо потреба в деяких опорних пунктах організаційного оформлення її внутрішньої структури, справді було дуже потужним стимулюючим фактором збереження урбаністичних традицій у ранній англосаксонський період.

Судити про заселеність міст в Англії VI-XI ст. ми можемо лише за непрямыми даними. Єдине джерело, що містить більш менш повну інформацію – це «Книга Страшного Суду», складена в 1086 р. У ній також міститься перелік оподаткованих земельних володінь кожного англійського міста, що дає можливість хоча б приблизно оцінити чисельність його населення. Використовуючи ці статистичні викладки, дослідники підраховали, наприклад, що у середині XI ст. населення Йорка становило приблизно 8 тис. чол [63, с. 251]. За тими тим ж підрахунками, у Вінчестері жило в цей час від 6 до 8 тис. чол. і він був третім за величиною містом Англії після Лондона, що мав принаймні 25-тисячне населення та Йорка. Порівняно з перерахованими інші міські центри англосаксонської епохи були невеликі: Кентербері – близько 2,5 тис., Колчестер, Сендвіч і Хантінгтон – близько або трохи більше 2 тис., Кембридж, Саутгемптон, Іпсвіч, Шрусбері – від 1 до 1,5 тис. чол. Великим містом був і Норіч, що налічував приблизно 5 тис. жителів [64, с. 85].

Незважаючи на те, що питання про господарсько-економічну природу англосаксонського міста надзвичайно складне і однозначної відповіді поки що, мабуть, немає, до кінця раннього середньовіччя місто, без сумніву, все більше ставало центром ремесла, торгівлі та грошового обігу. І якщо у VII-IX ст. головною його виробничою функцією був торговельний обмін, то до X-XI ст. на це місце поступово висувається реміснича діяльність. Про це з усією визначеністю свідчить найцікавіша писемна пам'ятка ранньої англо-нормандської епохи – так звана «Уінтонська Книга Страшного Суду». Вона є своєрідним переписом, здійсненим за правління Генріха I (1100-1135 рр.) з метою з'ясувати рівень оподаткування городян Вінчестера за часів правління Едуарда Сповідника (бл. 1003-1066). Згадані в цьому документі назви вулиць Матросів, Щитників, Олов'янщиків, Шевців, М'ясників і навіть Золота – дозволяють не лише говорити про глибоку спеціалізацію ремесел, якими володіли його жителі, а й про те, що ремісниче виробництво вже виділяється у найважливішу галузь міської економіки [63, с. 252].

Отже, впродовж VI-VIII ст. у господарсько-економічній еволюції Англії спостерігався безперечний прогрес, який у кінцевому підсумку став базою тих соціальних змін у англосаксонському суспільстві, які свідчили про складання ранньокласових соціальних відносин. Важливою специфічною рисою ранньокласового соціуму англосаксів, незалежно від різниці між громадськими структурами окремих королівств, була виняткова неоднорідність формально-правових градацій населення. В її основі, мабуть, лежало традиційне для германців членування знаті, рядових вільних, напівзалежних і рабів. Однак становлення ранньокласового суспільства супроводжувалося подальшою диференціацією, тому кожна з виділених категорій, у свою чергу, поділялася на свої внутрішні ранги, пов'язані з тим місцем, яке вони займали в соціумі, що вийшов з первісності і перебуває в перехідному стані. Для останнього була характерна різюча багатокладність, що містила елементи як родоплемінних відносин, що розкладаються, так і зародження феодальних зв'язків. Соціальна стратифікація ускладнювалася ще й наявністю значної частини людей залежного статусу зі своїми власними градаціями, які були викликані до життя як підпорядкуванням місцевого кельтського населення, так і стійкістю традицій давньогерманського минулого.

Високий ступінь відокремлення ремесла від сільського господарства був наслідком промислової еволюції попередніх століть, коли вона відбувалася головним чином у межах домашніх селянських промислів. Як вже зазначалося, англосаксонське суспільство було насамперед аграрним і тому вимагало для свого нормального функціонування численних та різноманітних знарядь праці та інструментів, пов'язаних з розвитком землеробства та скотарства. Не слід думати, проте, що у ранню англосаксонську епоху всі ремісничі заняття були орієнтовані лише на обслуговування аграрного виробництва або що вони були повністю підпорядковані інтересам натурального господарства.

99

Поряд із промислами, пов'язаними з переробкою сільськогосподарських продуктів, які вже дуже рано отримують поширення і такі види ремесла, які згодом сконцентруються головним чином в містах.

ВИСНОВКИ

Так зване «англосаксонське завоювання» (Adventus Saxonum) було однією з численних хвиль Великого переселення народів і за своїм характером принципово не відрізнялося від аналогічних військово-колонізаційних міграцій інших германських народностей. Англосакси прибували до Британії протягом III-VI ст., частиною як федерати, запрошені імперською адміністрацією, частиною з метою пограбування, частиною в пошуках кращих земель для поселення та господарювання. Незважаючи на певні племінні відмінності між окремими групами першопоселенців, між ними було чимало спільного вже на їхній історичній прабатьківщині. З огляду на діалектні особливості вони говорили однією мовою; їхня матеріальна культура в цілому була єдиною; вони вірили в тих самих богів, виводячи від Одіна родовід засновників своїх королівських династій. Нарешті, їхні політичні установи та соціальна організація, наскільки ми можемо судити, також були однотипні, перебуваючи на останньому ступені розвитку родоплемінних відносин.

Переселення до Британії та її подальша колонізація, безперечно, сприяли значному прискоренню суспільного прогресу англосаксів. На зміну великому числу порівняно дрібних військових об'єднань періоду переселення у VII ст. приходять ранньокласові королівства епохи гептархії, найсильнішими з яких зрештою виявилися Нортумбрія, Мерсія та Уессекс, які перебували в стані перманентної боротьби за гегемонію. Наявні дані не дозволяють говорити про них, як про держави, що цілком склалися. Система як центрального, так і місцевого управління в них лише почала формуватися; королівська влада була недостатньо стабільна і багато в чому спиралася на традиції варварського минулого; відсутність чітко визначених кордонів зумовлювала нескінченні збройні сутички. Загалом ці політичні утворення були характерні для епохи переходу від родоплемінної до державної

організації та можуть бути зіставлені з однотипними «варварськими королівствами» в інших регіонах Європи.

Судячи з ранніх писемних свідчень, у I ст. до н.е. – I ст. н.е. потестарна система давньогерманських племінних об'єднань характеризувалася наявністю трьох основних інституцій влади: народних зборів, ради старійшин і військового вождя. Причому спочатку посада військового вождя була тимчасовим загальноплемінним інститутом влади (на період військових дій і переселень), що спиралася лише на традиційний авторитет, який отримується від народних зборів. У процесі суспільного розвитку ці «військово-демократичні» інститути могли трансформуватися у військово-ієрархічні, коли влада поступово переходить до рук військових вождів та їхнього оточення.

На зміну великому числу порівняно дрібних військових об'єднань-общин періоду переселення у VII ст. приходять ранні королівства епохи гептархії, найсильнішими з яких зрештою виявилися Нортумбрія, Мерсія та Уессекс. Наявні дані не дозволяють говорити про них, як про державні утворення, що цілком склалися. Найбільш виразно ця і завершеність проявила себе у двох аспектах. Першим з них стало збереження безпосереднього зв'язку не тільки знаті, але й значної частини рядових простолюдинів з державною владою. Навіть до IX ст. статус англосаксонського короля ще не повністю набув публічно-правових рис, поєднуючи у своїй суті проповідувані церквою християнські доктрини сакральності королівської влади з типовими для попереднього періоду відносинами особистого панування та підпорядкування.

Про це говорить і вивчення системи центральної та регіональної адміністрації. Функціонування королівського двору, ради знаті (уітангемоту), а також місцевих органів управління та посадових осіб (рада ширу, сотенні збори, елдормени, герефи) сильно залежало як від індивідуальності суб'єктів, які становили найближче оточення того чи іншого короля, так і від особистості тих місцевих впливових осіб, які перебували на

королівській службі. Ця обставина, а також розчленованість органів управління в центрі та на місцях по галузях свідчать про те, що державний апарат ще не повністю сформувався. Остаточне формування державно-політичної системи англосаксів відноситься до епосі Альфреда Великого та його наступників (друга половина IX – середина X ст.), коли виникає поняття «Англія», що відображає як ступінь політичного об'єднання, досягнутого країною, так і рівень спільної англосаксонської самосвідомості.

Впродовж VI-VIII ст. у господарсько-економічній еволюції Англії спостерігався безперечний прогрес, який у кінцевому підсумку став базою тих соціальних змін у англосаксонському суспільстві, які свідчили про складання ранньокласових соціальних відносин. Важливою специфічною рисою ранньокласового соціуму англосаксів, незалежно від різниці між громадськими структурами окремих королівств, була виняткова неоднорідність формально-правових градацій населення. В її основі, мабуть, лежало традиційне для германців членування знаті, рядових вільних, напівзалежних і рабів. Однак становлення ранньокласового суспільства супроводжувалося подальшою диференціацією, тому кожна з виділених категорій, у свою чергу, поділялася на свої внутрішні ранги, пов'язані з тим місцем, яке вони займали в соціумі, що вийшов з первісності і перебуває в перехідному стані. Для останнього була характерна різюча багатокладність, що містила елементи як родоплемінних відносин, що розкладаються, так і зародження феодальних зв'язків. Соціальна стратифікація ускладнювалася ще й наявністю значної частини людей залежного статусу зі своїми власними градаціями, які були викликані до життя як підпорядкуванням місцевого кельтського населення, так і стійкістю традицій давньогерманського МИНУЛОГО.

Сформовані відносини панування і підпорядкування, дедалі більше й більше розмивали стару громадську рівність, ґрунтувалися на зрушеннях, що відбувалися в формах землеволодіння, що існували в англосаксів. Головну роль цих зрушеннях відіграв розвиток інституту королівських пожалувань –

боклендів, що стало найважливішою складовою процесу виникнення великого землеволодіння. Виникнувши як безумовне пожалування на «церковному праві», бокленд протягом VII-VIII ст. еволюціонував в один з різновидів умовної земельної власності. Поява бокленду потенційно відкривала перед його власниками можливості встановлення свого контролю над общинниками-керлами, які жили на цих землях, шляхом поширення на них тих порядків, які мали місце в їх власних господарствах, заснованих, перш за все, на праці рабів і напіввільних. Тим не менш, основними формами експлуатації як керлів, так і залежних категорій населення, в цей час залишалися кормління і стягнення данини, які багато в чому нагадували аналогічні способи присвоєння додаткового продукту в інших типологічно схожих суспільствах. До того ж внутрішня диференціація в середовищі вільних, що намітилася і отримала певний розвиток, окремі розряди яких займали дуже різне становище в системі ранньокласових відносин, не призвела до остаточного їх соціального розмежування.

Головною складовою англосаксонського суспільства у VII-VIII ст. були загалом повноправні общинники-керли, які не лише були найважливішою продуктивною силою суспільства, а й продовжували відгравати істотну роль у його соціально-політичному житті. Ні королівська влада, ні церковні ієрархи, ні служила знать, яка перебувала на стадії формування, ще не змогли повністю поставити їх під свій господарсько-економічний і політичний контроль. Безумовно наявні відмінності всередині маси вільних виражалися насамперед у найбільш інтенсивному використанні знаті тих прав, які, як і раніше, належали всім членам суспільства, які не перебували в особистій залежності. До того ж і сама земельна аристократія ще не перетворилася на феодалів, як і безпосередні виробники різноманітних категорій – на феодално-залежних селян.

Схожість

Джерела з Бібліотеки

1

1 Студентська робота ID файлу: 1011576285 Навчальний заклад: Vasyl Stus Donetsk National University

2.83%

Цитати

Цитати

53

- 1 «Жалісну книгу про руйнування та завоювання Британії»
- 2 «Дізнавався з усіх вартих довіри джерел, головним чином з книг попередніх авторів»
- 3 «Про загибель Британії»
- 4 «Закони північних 12 людей»
- 5 «Про вергельди»
- 6 «...і саме з цієї причини чужинці захопили Британію і прирекли її мешканців на вигнання, допоки бог не прийде їм на допомогу»
- 7 «Після названого Констанція, скинувши з себе ярмо римської влади, вони перестали виплачувати данину і приймати поставлених Римом володарів, щоб ті правили ними, і римляни не наважилися повернутися до Британії, щоб панувати тут і надалі, бо брити вбили їх полководців»
- 8 «Бритти, відкинувши владу Риму, живуть по-своєму, не дотримуючись римських законів»
- 9 «пуповина, що зв'язувала Британію з Імперією остаточно розірвалася»
- 10 «...багатьох з нещасних уцілілих, захоплених у горах, було масово знищено; інші, виснажені голодом, підходили і простягали руки ворогам, щоб навіки стати рабами, якщо їх не вбивали негайно, що вони вважали за велику милість. Інші ж вирушили до заморських областей з великими риданнями і співали, наче замість загребної пісні, під вітрилами, що розвіваються: «Ти віддав нас, як овець, на поживу, і розпорошив нас між народами». Інші ж у гористих пагорбах, огорожені грізними урвищами і густими лісами, і морськими скелями, ...залишились на батьківщині, хоч і охоплені страхом»
- 11 «Кам'яна дивовижа - велетнів робота. / Фатум зруйнував. Огорожа цегляна / Впали крокви; вежі обсипаються; / викрадені брами забрала; мороз на вапні; щілини в дощатих - у тріски погрізені / дахи часом <...> Було багатим місто, дахи крутоверхі; крики військові, / спів у 25 переповнених бенкетних палатах; / Долі всесильні все змінили...»
- 12 «острів Бриттію займають три дуже багаточисельних племені, і в кожного з них є свій король. Імена цих племен наступні: анґіли, фріссони і однойменне з назвою острова бриттони»
- 13 «Ці дикі, нечестивого імені сакси, Богу і людям мерзенні, були введені, немов вовки до кошари, на острів для стримування північних народів. Досі, як би там не було, ніколи не відбувалося нічого більш смертельного гріховного. О, глибоке затемнення почуттів!»
- 14 «Британія має своїх королів, але вони є тиранами; у неї є свої судді, але вони займаються грабунком і порушенням законів... Вони ведуть війни, але війни громадянські та несправедливі»
- 15 «Британія має своїх королів, але вони є тиранами; у неї є свої судді, але вони займаються грабунком і порушенням законів... Вони ведуть війни, але війни громадянські та несправедливі»

- 16 «У цей час народ англів або саксів, запрошений Вортігерном, приплив до Британії на трьох кораблях і отримав місце для поселення у східній частині острова. Вони вийшли з трьох найсильніших германських племен – саксів, англів та 29 ютів... Від саксів з області, відомої зараз як Стара Саксонія, походять східні сакси, південні сакси та західні сакси. Крім цього, з країни англів, що знаходиться між провінціями ютів і саксів і званої Ангулус, яка з того часу спорожніла, вийшли східні англи, середні англи, мерсійці та весь народ Нортумбрії, тобто ті, хто живе на північ від річки Хумбер, а також інші племена англів [5, с. 26]. За свідченнями Гільди Премудрого «у той час, як британські землі грабувалися піктами, всі радники разом з верховним диктатором (королем) запросили до країни войовничих ютів під керівництвом двох братів – Хенгіста і Хорзи, проклятих і зненавиджених Богом і людьми, ... щоб вони прогнали північні народи... Що за повне затуманення розуму! Що за безнадійна і злісна лінь думки!»
- 17 «У Британії царював тоді Гвортігін і, поки царював, тремтіли перед піктами і скоттами. Були два брати, Хорс і Хенгіст <...>. Гвортігін прийняв їх прихильно і віддав їм у володіння острів, який їхньою мовою називається Танет, а мовою бриттів Руїм. <...> король Гвортігін пообіцяв достатньо постачати їх їстівними припасами та одягом. І їм це припало до душі, і вони зобов'язалися хоробро боротися з його ворогами»
- 18 «449. <...> На той час англи, запрошені королем Вортігерном, з'явилися в Британії на трьох човнах і висадилися в Іпінесфліті. Король Вортігерн дав їм землі на південному сході своїх володінь з умовою, щоб вони боролися проти піктів. Вони зробили це і всюди здобули перемогу. Тоді вони послали до англів по допомогу, повідомивши про негодящість бриттів і багатство землі. 30 Незабаром на допомогу їм прибуло велике військо <...>. Вождями їх були два брати, Хенгіст і Хорза, які були синами Віктгільса. Спершу вони перебили чи прогнали ворогів короля, але потім повернули свою зброю проти короля та всіх бриттів, винищуючи їх вогнем і вістрям меча»
- 19 «... до узбережжя Кантії підійшли три ціули <...> повні озброєних воїнів, якими командували двоє братів, Хорс і Хенгіст. Вортігерн був тоді в Доробернії... Коли йому доповіли про прибуття на великих кораблях невідомих людей високого зросту, він дарував їм мир і велів привести до нього»
- 20 «підкорилися йому і, скріпивши угоду договором, залишилися при королівському дворі»
- 21 «Англосаксонській хроніці під 445 і 456 рр. з цього приводу зазначалос.: що «Хенгіст і Хорс билися з королем Вортігерном у місці під назвою Еглесперт. Хорса було вбито і королівство дісталось Хенгісту та його сину Еску. Хенгіст і Еск боролися з бриттами в місці під назвою Креганфорд і знищили там чотири дружини. Бритти залишили Кент і у великому страху втекли аж до Лондона»
- 22 «Хенгіст і Еск боролися з валлійцями біля Віппедесфлета і стратили дванадцятьох валлійських елдорменів. З їхнього боку був убитий один з танів на ім'я Віппед»
- 23 «Хенгіст і Еск воювали з валлійцями та захопили незліченні трофеї. Валлійці втекли від англів, як від вогню»
- 24 «Є на острові серед Океану священний гай і в ньому призначений для цієї богині і прихований під покрывом з тканин віз; торкатися його дозволено лише жерцю. Відчувши, що богиня прибула і знаходиться в своєму святилищі, він з величезною поштивістю супроводжує її віз, який тягнуть впряжені корови. Тоді насають дні загального торжества, святков прикрашаються місця які вона удостоїла своїм прибуттям і перебуванням. В ці дні вони не здійснюють походів, не беруть до рук зброю; всі вироби з заліза у них під засувом; тоді вони знають лише мир і спокій, тільки тоді вони їм до вподоби, і так триває поки жрець не поверне в капище богиню, яка наситилась спілкуванням з людсьим родом»
- 25 «Англосаксонської хроніки»

26 «По-перше, катастрофічно знизилася загальна чисельність населення. Майже всі міста були зруйновані і надовго залишилися безлюдними. Певний виняток, можливо, становив лише Лондон. Хоча в нас і немає прямих свідчень про те, що він був весь час населений, але саме положення вузлового пункту в системі доріг неминуче відводило йому роль торгового центру з того моменту, як почала поживавлюватися торгівля. Вже в ранній період він знову з'являється як пункт, що має важливіше значення. Крім розорення міст відбулося і значне скорочення площі оброблюваних земель. Майже вся територія розчищених римлянами лісів обезлюдніла, і ранні поселення англосаксів тягнуться по берегах річок або 40 тісняться в кількох районах, яким вони віддавали особливу перевагу, таких як Кент і долина Темзи. Природно припустити, що відбулося сильне скорочення сільського населення Британії, зумовлене фізичним винищенням та міграцією. По-друге, дані лінгвістики суперечать погляду, що у країні осіла лише незначна маса завойовників. У Галлії, де в такому становищі опинилися франки, домінувала мова переможених. Тим часом в Англії, за винятком її західних областей, кельтські слова та географічні назви зустрічаються рідко. Якщо провести аналогію з датським вторгненням, то цілком можна припустити, що завойовники, які припливли з-за моря, осідали в такій кількості, що могли засновувати свої власні самодостатні громади. Однак у нас так само немає підстав припускати, що навіть на сході, де англосакси селилися в особливо великій кількості, бриту були повністю знищені. У ранніх англійських законах, як щось само собою зрозуміле, містяться положення про валлійців, які живуть поруч зі своїми завойовниками. А в Суффолку і до цього дня після двох тисяч років з початку нашестя римлян, англосаксів, данів і нормандців, пастух, скликаючи овець, вживає валлійське слово, що означає «іди сюди». Багато англійців, які прибули до Британії, взяли з собою жінок свого племені, але останніх було набагато менше, ніж чоловіків, і змішані шлюби поширені були, мабуть, з самого початку»

27 «володів всією територією на південь від Хамбера»

28 «правитель Британії»

29 «З півночі відкриється лихо на всіх мешканців цієї землі»

30 «[У] східних саксів сім тисяч гайд»

31 «Жителі Кента та Векти [острова Уайт] походять від ютів, як і мешканці земель навпроти острова Векти в провінції західних 51 саксів, яких досі називають народом ютів. Від саксів... походять східні сакси, південні сакси та західні сакси. Крім цього, з країни англів... вийшли східні англи, середні англи, мерсійці і народ нортумбрії...»

32 «першого короля Суссекса»

33 «зібралось там усе військо Британії, а Кердік отримав допомогу перед важким боєм від короля кантуаріїв Еска, від великого короля Суссекса Елли та від Порта та його синів, які нещодавно прибули; і він вишикував для битви два війська»

34 «давні сакси не мають короля, але тільки кілька сатрапів, які управляють народом і у випадку війни кидають жереб, підкоряючись на час війни тому, на кого він падає. Коли ж війна скінчиться, вони знову стають сатрапами, рівними за владою»

35 «Англосаксонською хронікою»

36 «через несправедні діяння, крім Гемпшира. Він володів Гемпширом, але потім вбив елдормена, який найдовше залишався при ньому, і тоді Кюневульф прогнозував його до Андредського лісу; там він жив, доки його не заколов один пастух біля річки Прайвет - він помстився за свого елдормена»

37 «...після того, як він коронований, він має владу над людьми, і вони не можуть скинути його ярмо зі своїх вий»

38 «королівської гідності»

39 «Якщо хтось замислить зле проти життя короля особисто сам або через надання притулку вигнанцеві або одному з його людей, то він відшкодує своїм життям та всім, чим володіє»

- 40 «І якщо трапиться, що який небудь рід стане таким могутнім і таким великим... що вони відмовлятимуть нам у дотриманні наших прав і виступатимуть на захист злодія, тоді ми всі разом приїдемо ... і покличемо стільки людей, скільки нам вважатиметься необхідним для цього випадку, щоб ті люди, які провинилися відчували сильний страх перед нашим зібранням, 70 і ми всі з'їдемося і помстимося за шкоду і вб'ємо злодія і тих, хто бореться разом з ним ... »
- 41 «Якщо хтось вкраде, однак його дружина та діти не знатимуть про це, нехай він сплатить штраф 60 шилінгів. Якщо ж він украв з відома всіх своїх домашніх, вони всі повинні перейти в рабство»
- 42 «на подвір'я»
- 43 «Закони Іне»
- 44 «Про вергельди»
- 45 «землі мого управління»
- 46 «страждає його шкіра, а по-іншому, карається кастрацією»
- 47 «На зорі я виходжу, запрягаючи 81 волів у плуг, і примушую їх до оранки. Не буває такої поганої погоди, щоб я наважився ховатись у домі, бо боюся свого пана. Але коли воли запряжені і лемеш і різець одягнені на плуг, я маю щодня орати цілий акр і більше... Я мушу наповнювати ясла волів сіном і напувати їх і вичищати гній...»
- 48 «Якщо есн виконує рабську працю за наказом пана з заходу сонця в суботу до заходу сонця понеділка, його пан повинен сплатити 80 шилінгів»
- 49 «Якщо раб буде працювати в неділю за наказом свого пана, то хай буде він вільним, а пан нехай сплатить штраф у 30 шилінгів»
- 50 «...13 працездатних чоловіків, і 5 жінок, і 8 юнаків, і 16 волів...»
- 51 «тричі плавав за море»
- 52 «Законами Уітреда»
- 53 «Нехай кожен допомагає іншому своїм ремеслом і завжди перебуває у злагоді з орачем, який нас годує»

Вилучення

Вилучення 134

https://dereksiz.org/navchalenij-posibnik-zmist-vstup-geografiya-britansekih-ostrov.html?page=10	3 джерела	0.12%
https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3558/1/%d0%a1%d0%ba%d1%80%d0%b8%d0%bf%d1%87%d1%8	52 джерела	0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3812/hist_2021_025.pdf?isAllowed=y&sequence=1	6 джерел	0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3524/Komolov%20Anton_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequen	7 джерел	0.08%
https://rshu.edu.ua/images/nauka/perelik_2022.pdf	2 джерела	0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7105/math_2022_074.pdf?isAllowed=y&sequence=1		0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7057/%d0%9c%d0%b0%d0%b3%d1%96%d1%81%d1%82	2 джерела	0.06%
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B9	4 джерела	0.06%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannia-2023.pdf		0.05%
http://refleader.ru/jgepolpolbewaty.html	30 джерел	0.04%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3729/educ_2022_139.pdf?isAllowed=y&sequence=1		0.03%
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%80%D0%B5%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%B4%D0%B0		0.03%
https://nmapo.edu.ua/zagruzka2/DrAr/dis_Lobach.pdf		0.03%
https://kvi.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/52/2021/03/%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%E	18 джерел	0.03%
http://pednauki.pnpu.edu.ua/issue/download/15024/8201		0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6502/educ_2023_064.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела	0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту 400

hist_2019_072	ID файлу: 1000092568	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	126 Джерело	0.88%
Татарчук	ID файлу: 1015608207	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	92 Джерело	0.13%
hist_2019_093.pdf	ID файлу: EF-100000009029	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.08%

educ_2019_120	ID файлу: 1000066383	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	24 Джерело	0.07%
Квач Роман	ID файлу: 1011188393	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
phil_2022_074.pdf	ID файлу: EF-100000248218	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
educ_2017_188.pdf	ID файлу: EF-100000001911	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	39 Джерело	0.06%
Диплом Андрійчук К.М	ID файлу: 1015268275	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	25 Джерело	0.05%
Уртян АП звіт	ID файлу: 1015073262	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	18 Джерело	0.04%
Тодорович_Розвиток	ID файлу: 1015671341	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	15 Джерело	0.04%
Магістерська_Бельмега_07.12	ID файлу: 1015659161	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	9 Джерело	0.04%
Студентська робота	ID файлу: 1050814	Навчальний заклад: National University of Life and Environmental Sciences	45 Джерело	0.04%
hist_2011_087.pdf	ID файлу: EF-11379	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.03%
Студентська робота	ID файлу: 1000786383	Навчальний заклад: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University	3 Джерело	0.03%